

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KƏNDİN BƏRPA EDİLMƏSİ
PROSESLƏRİNİN AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET BİR
KƏNDİN TİMSALINDA)”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Ələkbərova Aminə İkrəm

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2022_-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KƏNDİN BƏRPA EDİLMƏSİ
PROSESLƏRİNİN AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET BİR
KƏNDİN TİMSALINDA)

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 406

Magistrant:
Ələkbərova Aminə İkrəm
qızı
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Hacıyeva Amaliya Rauf
qızı
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Ələkbərova Aminə İkrəm qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş kəndin bərpa edilməsi proseslərinin auditinin təşkili məsələləri (Konkret bir kəndin təmsalında) mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KƏNDİN BƏRPA EDİLMƏSİ PROSESLƏRİNİN AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: II Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun bərpası prosesində rayondaxili auditin təşkili və idarə edilməsi günümüzdə ən aktual məsələlərinədir. Hal-hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının II Qarabağ müharibəsindən sonar investisiyaya ehtiyacı var. Bunun üçün şəffaf investisiya mühiti yaradılması tələb olunur. Belə mühitin göstəricilərindən biri də audit fəaliyyətinin təşkilidir.

Tədqiqatın məqsədi: Kursun əsas məqsədi Azərbaycanın liberallaşdırılmış regionlarında auditin planlaşdırılması və idarə olunmasını təqdim etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın tədqiqat işində iqtisadi təhlil, ümumi əsaslandırma, müqayisəli tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının rəsmi internet sahifəsindən, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC) rəsmi internet saytından, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsis edilmiş "Azərbaycanın Vergi Jurnalı"-dan, bir sıra elmi-praktik konfransın və elmi-praktik simpoziumun materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudyyətləri: Bəzi məqsədlərin yerli səviyyədə tətbiqinin nəticələrinə dair kifayət qədər məlumatın olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsiplərinin araşdırılması və müəyyən edilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkilinin qiymətləndirilməsi metodlarının və yollarının seçilməsi.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən istifadə olunması ilə Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə auditin təşkilinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində və idarə edilməsində dövlətin rolunun möhkəmlənməsinə, audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Açar sözlər: audit, mühasibat uçotu, maliyyə münasibətləri, auditin təşkili prinsipləri.

ORGANIZATIONAL ISSUES OF THE AUDIT OF THE PROCESS OF RECONSTRUCTION OF THE VILLAGE RELEASED FROM THE OCCUPATION

SUMMARY

The actuality of the subject: The organization and management of the internal audit in the process of restoration of the Zangilan region, which was liberated from occupation after the Second Karabakh War, is one of the most pressing issues today. Currently, the Azerbaijani economy needs investment after the Second Karabakh War. This requires the creation of a transparent investment climate. One of the indicators of such an environment is the organization of audit activities.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the dissertation is to show the organization and management of audits in the liberated territories of Azerbaijan.

Used research methods: Economic analysis, logical generalization, comparative analysis methods were used during the research work on the dissertation.

The information base of the research: Use of the official website of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, the official website of the International Federation of Accountants (IFAC), the "Tax Journal of Azerbaijan" established by the Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan, materials of a number of scientific-practical conferences and scientific-practical symposiums have been.

Restrictions of research: Insufficient information on the results of the implementation of some goals at the local level.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research includes the following:

- Investigate and determine the features and principles of the organization of the audit in the process of restoration of the liberated territories;
- Selection of methods and ways to assess the organization of the audit in the process of restoration of the liberated territories.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the study is that using its results, suggestions and recommendations will have a significant impact on strengthening the role of the state in determining and managing the characteristics of the organization of audits in the liberated territories of Azerbaijan, improving audit legislation.

Keywords: audit, accounting, financial relations, principles of the audit organization.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR

Azərbaycan Respublikası

IFAC

Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. AUDİTİN MAHİYYƏTİ, ZƏRURİLİYİ VƏ QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏR.....	11
1.1. Audit, onun mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri	11
1.2. Auditin predmet və metodunun nəzəri əsasları.....	19
1.3. Auditin təsnifat meyarları, növləri və onların xarakteristikası	23
1.4. Auditin icrası prinsipləri və nəticələrinin rəsmiyyətə salınması.....	28
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏPRASI PROSESİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ.....	33
2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsipləri.....	33
2.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkilinin qiymətləndirilməsi.....	45
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ZƏNGİLAN RAYONUN BƏRPA EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	54
3.1. İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsipləri	54
3.2. İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkilinin idarə edilməsi	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	69
ƏLAVƏLƏR	71
Cədvəllərin siyahısı	72
Şəkillərin siyahısı	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: II Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə auditin təşkili və idarə edilməsi günümüzdə ən aktual məsələlərinəndir.

Hazırda dünya təcrübəsində olduğu kimi İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də təsərrüfat nəzarətinin ümumi və mütərəqqi üsulu kimi audiddən (mühasibat uçotu xidmətlərindən) istifadə edilməsinə böyük ehtiyac var. Birincisi, audit müstəqil (xarici) idarəetmə mexanizmidir ki, o, maliyyə hesabatlarının etibarlılığını heç bir müdaxilə və təzyiq olmadan maliyyə institutlarına nisbətən daha dəqiq və dəqiq müəyyən etməyə imkan verir və üstəlik, cəmiyyətdə maliyyə şəffaflığını təmin edir. Münasibətlər və vergilər. Ona görə də müasir dövrdə peşəkar audite tələbat durmadan artır. Bu, bir tərəfdən, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan iqtisadi münasibətlərin qurulması zərurətindən, digər tərəfdən isə audite ictimai maraqla bağlıdır.

Xüsusən Azərbaycanın müstəqil regionlarında ticarətin inkişafı üçün əlverişli mühitin yarandığı indiki şəraitdə ümumi iqtisadi inkişaf kontekstində bu siyasətlərin inkişafına diqqətin artırılması vacibdir. Yaxşı tədqiq edilmiş, standartlaşdırılmış və təhlil edilmiş məlumatlar maliyyə sektorunun, ictimaiyyətin və bütövlükdə cəmiyyətin fəaliyyəti ilə maraqlananlar üçün etibarlı məlumat hesab olunur. Hazırda İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının investisiyaya ehtiyacı var. Bunun üçün şəffaf investisiya mühiti lazımdır. Belə bir tendensiyanın xüsusiyyətlərindən biri audit fəaliyyətinin tənzimlənməsidir. Bu kontekstdə liberallaşdırılmış sahələrdə audit fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə və idarə olunmasına, habelə audit prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrin mühasibat uçotu sistemlərinin təcrübəsinin öyrənilməsinə xüsusi önəm verilməsi məsələnin aktuallığını ortaya qoyur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: 44 günlük Qarabağ müharibəsi müstəqil ərazilərdə auditin təşkili və idarə edilməsində elmi-nəzəri mülahizələrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə, onun məqsəd və vəzifələrinin dərinədən öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

Qeyd edim ki, ölkəmizdə auditin təşkili və idarə olunması ilə bağlı tədqiqatlar aparmış görkəmli alim və iqtisadçılar Q.Rzayev, V.Novruzov, İ.Abbasov, F.Hacıyev, Y.Məmmədov, Q.Bayramov və s. iqtisadçılar elmi işlərində, dərsliklərində, monoqrafiyalarında isə bu məsələnin öyrənilməsinə yer ayırmışlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə auditin təşkili və idarə edilməsi istiqamətlərini göstərməkdən ibarətdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olma üçün bir sıra istiqmətlərdə vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Audit, onun mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, zəruriliyinin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsiplərinin müəyyən edilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkilinin qiymətləndirilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsiplərinin müəyyən edilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkilinin idarə edilməsi.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Dissertasiya işinin predmeti Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində Zəngilan rayonu timsalında auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsipləridir.

Dissertasiya işinin obyekt kimi işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üzrə audit fəaliyyətinin təşkili prinsipləri, xüsusiyyətləri və audit fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, həmçinin idarə edilməsi seçilmişdir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya mövzusunda tədqiqat işinin aparılması müddətində iqtisadi təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının rəsmi internet sahifəsindən,

Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının (IFAC) rəsmi internet saytından, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsis edilmiş “Azərbaycanın Vergi Jurnalı”-dan, bir sıra elmi-praktik konfransın və elmi-praktik simpoziumun materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal-hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsiplərinin araşdırılması və müəyyən edilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkilinin qiymətləndirilməsi metodlarının və yollarının seçilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsiplərinin təhlil edilməsi və müəyyən edilməsi;
- İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkilinin idarə edilməsi mexanizminin təyin edilməsi.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələrindən, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən istifadə olunması ilə Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə auditin təşkilinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində və idarə edilməsində dövlətin rolunun möhkəmlənməsinə, audit qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

I FƏSİL. AUDİTİN MAHİYYƏTİ, ZƏRURİLİYİ VƏ QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏR

1.1. Audit, onun mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Çoxmillətli və iri miqyaslı müəssisələrin sayının və əhəmiyyətinin artması müəssisə haqqında qərar qəbul etməli olan informasiya istifadəçilərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Rəhbərliyin rəqəmsal iddiaları olan müəssisənin maliyyə hesabatları və qeydləri maraqların toqquşması səbəbindən biznesin vəziyyətini fərqli şəkildə əks etdirə bilər. İnformasiya istifadəçisinə faktiki və müvafiq məlumat lazımdır. Məlumat səhv və ya saxtakarlıq səbəbindən biznes rəhbərliyi tərəfindən manipulyasiya edilə bilər. Effektiv qərar qəbul etmə mövqeyində olan informasiya istifadəçiləri üçün müvafiq dövrdə əməliyyatların, hesab qalıqlarının və maliyyə hesabatlarında qeydlərin səhv və ya saxtakarlığa görə əhəmiyyətli təhriflərdən azad olmasını təmin edən mexanizm lazımdır.

Əhəmiyyətli təhrif istifadəçinin qərarına təsir edə biləcək xətanın miqdarıdır. Müstəqil audit prosesinin məqsədi biznesi və onun mühitini tanımaqla, qiymətləndirilmiş riskə cavab olaraq auditi planlaşdırmaq və aparmaq, kifayət qədər və müvafiq sübutlar toplamaq və hesabatlar verməklə təhrif və ya saxtakarlıq nəticəsində yaranan əhəmiyyətli təhrif riskini qiymətləndirməkdir. müstəqil audit standartlarının tələb etdiyi; hesabat auditorun rəyi kimi ifadə edilir.

Mühasibat uçotu müəssisənin maliyyə əməliyyatları və hadisələri haqqında məlumatların uçotu, təsnifatı, hesabatı və şərhini əhatə edən informasiya sistemidir.

Mühasibat uçotunda istehsal olunan məlumatlardan iqtisadi orqanlar qərar qəbul etmə vasitəsi kimi istifadə edirlər. Müəssisələr ya intuisiyaya, ya da biliyə əsaslanaraq qərarlar qəbul edirlər. Mühasibat uçotu informasiya sistemində dəqiq, doğru və etibarlı məlumatlar olmalıdır ki, hazırlanan məlumat qərar qəbul edən şəxslərə mənfi təsir göstərməsin.

Hər bir şirkət gec-tez vergi cərimələri, resursların mənimsənilməsi və ya açıq-aşkar işçilərin saxtakarlığı kimi çətinliklərlə üzləşir.

Bir qayda olaraq, rəhbərlik bundan dərhal xəbər tutmur. Pul sızması aşkar edildikdə, menecerlər lazımi məlumatların olmaması səbəbindən həmişə tez reaksiya verə bilmirlər.

Bu cür riskləri vaxtında müəyyən etmək və qarşısını almaq Dehliyəki ən yaxşı audit firmalarının vəzifəsidir. Daxili auditin mahiyyəti nədir, təşkilatda hansı dəyişikliyə ehtiyac var və bu fəaliyyətin müsbət və mənfi cəhətləri nələrdir – aşağıdakı məqalədən öyrənin?

Daxili audit və daxili nəzarət anlayışı 18-ci əsrdə ortaya çıxdı, lakin nəhayət, yalnız 20-ci əsrdə formalaşdı.

Əvvəlcə daxili audit yalnız maliyyə hesabatları və vergitutma ilə bağlı risklərin təhlilinə cavabdeh idi. Lakin iqtisadiyyatın qloballaşması və iri təşkilatların sayının artması ilə daxili auditin vəzifələri xeyli genişləndi.

İndi o, müəssisə əməliyyatlarının bütün aspektlərini əhatə edir və biznesin həm güclü, həm də zəif tərəflərini qiymətləndirir. Daxili audit, sahibinin maraqlarını saxta sxemlərin və qeyri-qanuni əməliyyatların nəticələrindən qoruyan bir təşkilatın fəaliyyətinin müstəqil təhlilidir.

Bu, təşkilatın maliyyə sağlamlığını və risklərə dözümlülüyünü diaqnoz edən bir iş rentgeninə bənzəyir. Daxili auditin əsas vəzifəsi şirkətin resurslarını qorumaq, uyğunsuzluqları və ya maliyyə hesabatlarında qəsdən təhrifləri aşkar etməkdir.

Bir çox riskləri aradan qaldırın: maliyyə, kadr, fiskal, məlumat və s. Və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün müəssisənin işi haqqında rəhbərliyə etibarlı məlumat verin.

Daxili auditin mahiyyətini 2 komponentdə təsvir etmək olar: obyektiv qiymətləndirmənin təminatları və idarəetmə ilə məsləhətləşmələr.

Auditin məqsədləri şirkətin fəaliyyəti zamanı dəyişə bilsə də, daxili auditin əsas rolu biznesi iflasdan qorumaqdır.

Daxili auditlər həm şirkətin əməkdaşları, həm də Dehliyəki ən yaxşı audit şirkətləri tərəfindən aparıla bilər. Lakin daha çox daxili auditin subyektləri daxili audit şöbəsinin, daxili nəzarətin və ya nəzarət və audit qrupunun əməkdaşlarıdır.

Bu xidmətlər auditlərin müstəqilliyini təmin etmək üçün birbaşa rəhbərliyə və ya təsisçilərə (səhmdarlara və sahiblərə) hesabat verir.

Daxili auditin obyektləri çox vaxt aşağıdakılardır:

- Mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatının etibarlılığı
- Vergilərin vaxtında ödənilməsi
- Müəssisənin aktivləri və onların mənbələri
- Müəssisənin öz dövriyyə kapitalı
- Müəssisənin iqtisadi, texniki və informasiya xidmətlərinin işi
- Layihə-smeta sənədləri və proqram təminatı
- İstehsal və biznes proseslərinin təşkili
- Qanunlara, qaydalara və uçot siyasətinə uyğunluq
- İdarəetmə sisteminin bütün keçidlərinin işinin yoxlanılması
- Korporativ idarəetmə prinsiplərinə uyğunluq, əməyin təşkili və s

Dehliyə audit firmaları tərəfindən toplanan məlumatlar idarəetmə və kadr qərarlarının qəbulu üçün mühüm əsas olur.

Sahiblər şəxsən idarə etmələrsə, daxili audit şirkət üçün xüsusilə zəruridir insanlar və proseslər, lakin öz funksiyalarını maddəli menecerlərə həvalə edir və baş verənlərdən xəbərdar olmaq istəyirlər.

Bu məzmun yalnız məlumat üçün nəzərdə tutulmuşdur və məsləhət və ya hüquqi rəy və ya başqa şəkildə qəbul edilməməlidir.

Müəssisənin rəhbərliyi maliyyə məlumatlarının hazırlanması və təqdim edilməsinə cavabdehdir. Bununla belə, istehsal edilən məlumatlar qərar verənlərin fərqli istiqamətdə hərəkət etməsinə səbəb ola bilər.

Qruplar arasında maraqların toqquşması yarana bilər, çünki istehsal olunan məlumatın keyfiyyəti müəssisənin rəhbərliyinə birbaşa təsir göstərir. Odur ki, istehsal olunan məlumatların qeyri-dəqiq, qeyri-dəqiq və etibarsız olmasının iki səbəbi var. Bu səbəblərdən birincisi; səhv, ikincisi saxtakarlıqdır. Səhv və hiylə arasındakı əsas fərq niyyətdir.

Biznes menecmenti biznesi olduğundan daha yaxşı və ya daha pis göstərmək üçün maliyyə hesabatlarını manipulyasiya edə bilər. Hər iki halda müəssisə rəhbərliyinin müxtəlif maraqları ola bilər. Səhvlər adətən qəsdən olur, yəni diqqətsizlik və ya məlumatsızlıq nəticəsində yarana bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə, biznes rəhbərliyi tərəfindən bilərəkdən və ya bilməyərəkdən istehsal olunan məlumatların düzgün, dürüst və qanunvericiliyə uyğun hazırlanmasını təmin edən mexanizmə ehtiyac var. Bu mexanizm idarəetmə mexanizmi adlanır.

Maliyyə hesabatlarının auditinin, uyğunluq auditinin, performans auditinin sistemli istifadəsi dövlət resurslarının idarə edilməsinin keyfiyyətini artırmağa imkan verir. Hesablama Komitəsi aralıq dövr üçün konsepsiya və planları hazırlayarkən inkişafa yanaşmalar layihəsi çərçivəsində dövlətin funksional xərclərinin maliyyə auditindən milli resurslardan istifadənin nəticələrinin səmərəliliyinin auditinə keçid zərurətindən çıxış edir. idarəetmə.

İqtisadiyyatın, maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması sistemli təhlil, idarəetmə mexanizminin elementi ilə əks əlaqə, xüsusən də iqtisadi hadisələrin planlaşdırılması, istifadəsi və qiymətləndirilməsi mexanizmləri əsasında təmin edilir. Bununla da dövlət auditü və maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın idarə edilməsinin iki əsas elementini təşkil edir.

Təhlil göstərir ki, bu ölkələrdə standartların hazırlanmasına yanaşma mərhələli xarakter daşıyır. Standartların işlənilib hazırlanması onun üçün qəbul edilmiş Hazırlanma Planları əsasında həyata keçirilmişdir. Onların işlənilib hazırlanmasının keyfiyyətinin artırılması məqsədilə kənar dövlət maliyyə nəzarəti standartlarının hazırlanması üzrə işçi qruplar yaradılmışdır. Dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin metodoloji baza ilə təminatının sistemləşdirilməsinə töhfə verən Hesablama Məhkəməsinin sənədləri”.

Dövlət auditü təkcə bu və ya digər uyğunsuzluqları aşkar etməklə kifayətlənməməli, həm də ehtiyat və istifadə potensialını, dövlət maliyyə vəsaitlərinin daha güclü əks-səda ilə idarə olunmasını, səmərəliliyini aşkar etməlidir.

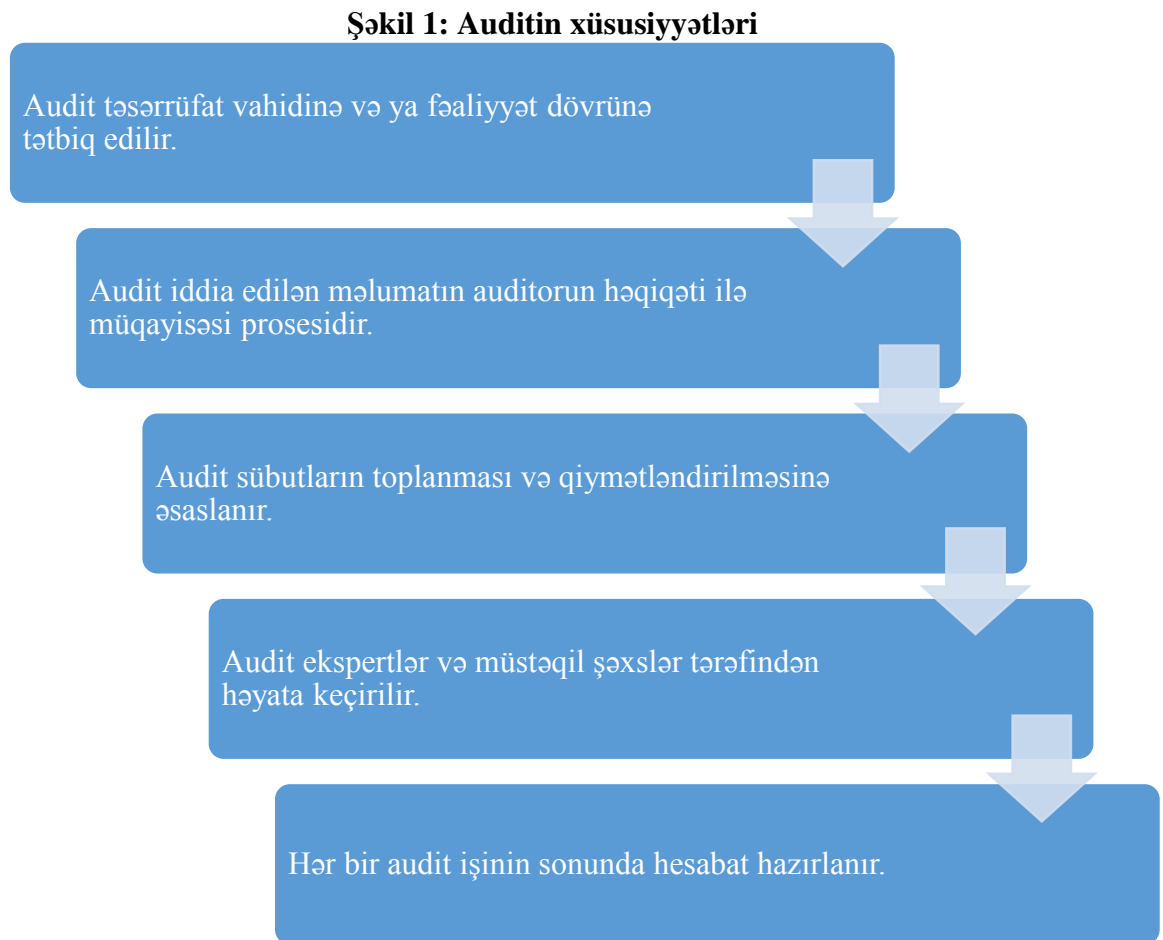
Qazaxıstanın dövlət auditində Latviya Respublikasının təcrübəsindən istifadə maliyyə resurslarının idarə edilməsi ilə məşğul olan dövlət orqanlarının və təşkilatlarının fəaliyyətinin keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verəcək.

Risk, təcrübə və əvvəlki auditlərin təhlili əsasında Latviya Respublikasının dövlət nəzarəti icra və qanuni audit üçün sosial baxımdan ən yüksək standartları təşkil etmişdir.

Belə ki, dövlət audit sistemi inkişafının məqsədi büdcə vəsaitlərindən istifadənin və dövlət aktivlərinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqdır.

Müəyyən dövr üzrə təsərrüfat vahidinin məlumatlarının əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluq dərəcəsini araşdırmaq və hesabat hazırlamaq üçün müstəqil və ekspert şəxs və ya qrup tərəfindən sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi prosesi audit fəaliyyəti adlanır.

Auditin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır (Duygu K. 2019: s.7-11):

Mənbə: Duygun K. 2019, s.145, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditdə mühasibat uçotu məlumatları auditin predmetini təşkil edir. Audit uçota alınmış məlumatların hesabat dövründə baş vermiş maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarını düzgün əks etdirib - əks etdirmədiyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsipləri müvafiq maliyyə hesabatı çərçivəsi üzrə mühasibat məlumatlarının düzgün qeyd edilib-edilmədiyini qiymətləndirmək üçün meyar kimi istifadə edilə bilər.

Auditorun mühasibat uçotu bilikləri ilə yanaşı, auditor audit sübutlarının toplanması və qiymətləndirilməsi sahəsində də bacarıqlı olmalıdır.

Auditin məqsədi - maliyyə hesabatları və digər maliyyə məlumatları da daxil olmaqla auditə məruz qalan məsələlərin müəyyən edilmiş meyara uyğun olub-olmaması barədə nəzərdə tutulan istifadəçilərə əminlik yaradan rəyin formalaşdırılmasıdır (Duygu K. 2019: s.7-11).

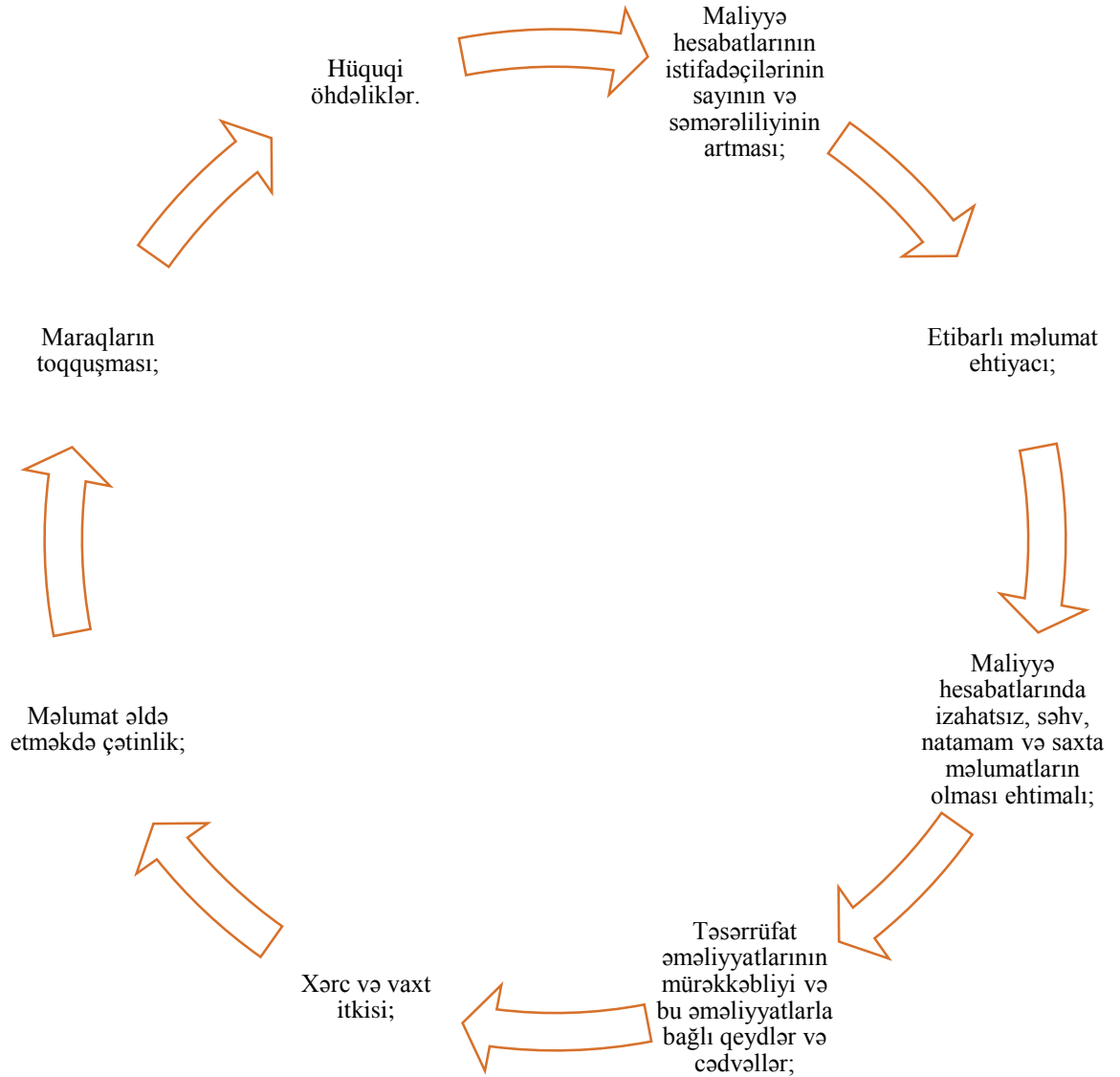
Auditin əhatə dairəsi - müstəqil audit standartları çərçivəsində auditin mövzusu üzrə kifayət qədər və müvafiq audit sübutlarının toplanması, peşəkar etik prinsiplərə riayət edilməsi və peşəkar skeptik yanaşma, bu sübutlar əsasında rəy formalaşdırılması və rəyin nəzərdə tutulan istifadəçilərə təqdim edilməsini əhatə edir (Duygu K. 2019: s.7-11).

Auditin predmeti - yoxlanılması tələb olunan maliyyə hesabatları, illik fəaliyyət hesabatları, risklərin erkən aşkarlanması və idarə edilməsi sistemi və audit firmaları tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə yoxlanılan və ya qiymətləndirilən digər məsələlər (Duygu K. 2019: s.7-11).

Müstəqil audit yoxlamasını tələb edən əsas səbəblər aşağıdakılardır (Duygu K. 2019: s.7-11):

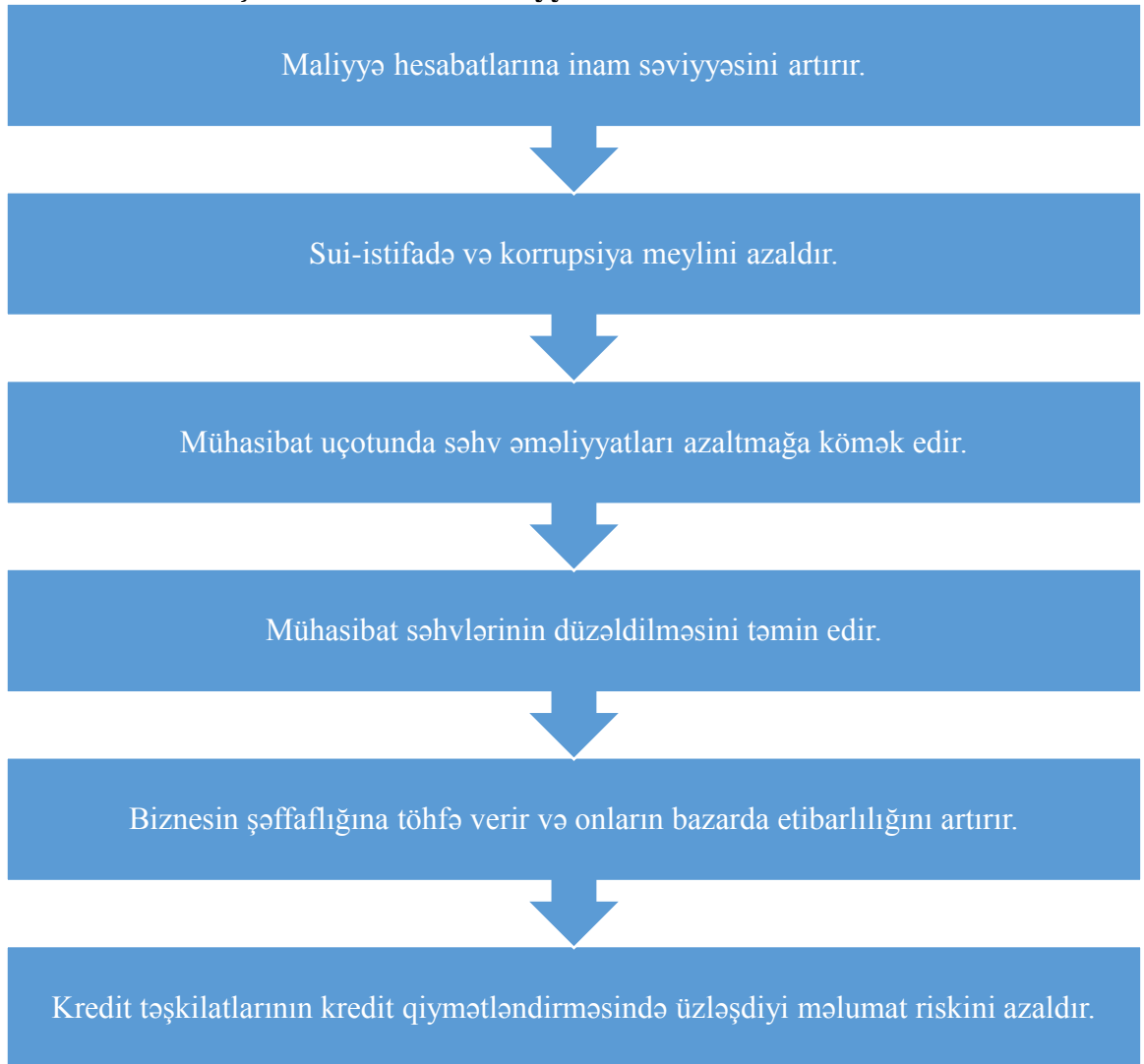
Şəkil 2: Müstəqil audit yoxlamasını tələb edən əsas səbəblər

Mənbə: Duygun K. 2019, s.145, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditin əhəmiyyətini aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar (Duygu K. 2019: s.7-11)

Şəkil 3: Auditin əhəmiyyətinin ifadə formaları

Mənbə: Duygun K. 2019, s.145, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Auditin ümumi prinsipləri aşağıdakılardır (Duygu K. 2019: s.7-11):

a) Peşəkar skeptisizm, müstəqil auditor sübutların etibarlılığını sorğulama yanaşması ilə yoxlayır və sübutların müəssisə rəhbərliyinin bəyanatları və digər məlumat və sənədlərlə ziddiyyət təşkil edib-etmədiyini qiymətləndirir;

b) Ağlabatan təminat, audit maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin olmadığına əsaslı əminliyi təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ağlabatan əminlik bütövlükdə maliyyə hesabatlarında həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından əhəmiyyətli təhriflərin olmadığı qənaətinə gəlmək üçün kifayət qədər və müvafiq audit sübutlarının toplanmasıdır. Əhəmiyyətli təhrif, maliyyə hesabatı çərçivəsinə uyğun olaraq qərar qəbul edən qəbul etdiyi qərarın təsirinə məruz qalmayan səhv kimi qəbul edilir.

Auditin aparılması zamanı qarşısında qoyulan vəzifələr aşağıdakı formada xarakterizə olunur (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.311):

Hesabat dövrü ilə bağlı maliyyə (mühasibat) məlumatlarının düzgünlüyünün və ya təmizliyinin müəyyən edilməsi;

Audit zamanı şirkətin uçot və hesabat dövrü üçün xərclərinin, gəlirlərinin və maliyyə nəticələrinin aydın, ədalətli və düzgün təqdimatının müəyyən edilməsi;

Mühasibat uçotu və mühasibat uçotu qaydalarına, aktivlərə, öhdəliklərə və şəxsi kapitalın qiymətləndirilməsi qaydalarına uyğunluqla bağlı qayda və qaydaların öyrənilməsi;

Əsas və ixtisaslaşdırılmış dövriyyə kapitalından, maliyyədən və ödənişlərdən daha yaxşı istifadə imkanlarını müəyyən edin.

1.2. Auditin predmet və metodunun nəzəri əsasları

Böyük Britaniyada auditin tarixi vətəni. 1844-cü ildə həmin ölkədə şirkətlər haqqında bir sıra qanunlar qəbul edildi ki, bu qanunlar ildə ən azı bir dəfə şirkətin idarə heyətinə mütəxəssisin dəvət edilməsini və səhmdarlara audit və hesabatların verilməsini təşkil etməyi nəzərdə tuturdu.

1887-ci ildə ABŞ-da Auditorlar Assosiasiyası yaradılmış və 1896-cı ildə Nyu-York ştatında audit fəaliyyəti geniş şəkildə reklam edilmişdir. Həmin vaxtdan o, yalnız imtahandan uğurla keçib lisenziya aldıqda auditor vəzifəsini tuta bilərdi.

Belə ki, ölkələrdə dəmir yollarının tikintisi və istismarı, sığorta şirkətlərinin, bankların, səhmdar cəmiyyətlərinin yaranması və inkişafı ilə XIX əsrin ortalarında iş dünyasında peşəkar auditor öz yerini tutmuşdur.

XVIII əsrdə mühasib və auditorların yaranması haqqında da məlumatlar vardır. 1645-ci ildən 1723-cü ilə qədər ilk peşəkar mühasib olan Corc Uotsen bir sıra Şotland iş adamlarına mühasibat uçotunu yoxlamağı məsləhət görüb. Yoxlamaların yüksək nəticələri ilə əlaqədar Şotlandiyada müntəzəm yoxlamalara başlanılıb. Bu dövrdə maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının inkişafı və onların daha mürəkkəb xarakter daşması ilə əlaqədar olaraq peşəkar mühasib-auditorların hazırlanmasında özünü büruzə verdi. Artıq 1773-cü ildə Edinburqun ünvan kitabçasında 7 auditorun

adı, 1805-ci ildə nəşr olunmuş sorğu kitabında isə 17 auditorun adı göstərilmişdir. Peşəkar auditorların ilk siyahısına William Welsh Detlat daxildir. Daylot Britaniyanın dəmir yolları və mehmanxana biznesi ilə bağlı maliyyə hesabatı hazırlayıb və bu hesabat hələ də doğma İngiltərədə qüvvədədir. İngilis yazıçısı Riçard Braunun yazdığına görə, 1905-ci ildə dünyanın bütün ölkələrində 11.000 auditor var idi ki, onların da yarısı britaniyalı idi.

Fransada 1867-ci ildə auditorlardan səhmdar cəmiyyətlərinin balansını yoxlamağı tələb edən qanun qəbul edildi. 1870-ci ildə Almaniyada səhmdar cəmiyyətlərinin balans hesabatlarının yoxlanılması tapşırıldı. Bununla belə, qəbul edilmiş qərarlarda daxili nəzarətçilər və ya kənar auditorlar tərəfindən yoxlamaların həyata keçirilməsi qeyd olunmayıb. Yalnız 1931-ci ildən sonra müəssisələrdə kənar yoxlamaların ciddi şəkildə həyata keçiriləcəyi müəyyən olundu.

Rusiyada auditor vəzifəsi ilk dəfə I Pyotr tərəfindən qoyulmuşdur. Rusiyada auditorları and içmiş mühasiblər adlandırırdılar.

1929-1931-ci illərin iqtisadi böhranı mühasiblərin və auditorların xidmətlərinə tələbatı xeyli artırdı. Bu dövrdə auditin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqətin əsaslı şəkildə artması ilə müəyyən edilmişdir ki, bu xidmət forması bazar münasibətlərində mühüm alətdir. Böhrandan sonra bütün ölkələrdə təsərrüfat subyektlərinin illik maliyyə (mühasibat) hesabatlarının auditi və nəticələrinin mətbuatda dərci əsas prinsip kimi müəyyən edilmişdir. Audit fırıldaqçılıq və aldadıcılığın qarşısının alınmasında mühüm silaha çevrilmişdir.

Dünya sistemində auditin tənzimlənməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi ölkələrdə auditin tənzimlənməsinə əsaslı təsir göstərilir (Böyük Britaniya), digərlərində isə onun idarə edilməsinə ciddi nəzarət edilir (Almaniya, İtaliya, Fransa). Bu ölkələrdə auditorların formalaşdırılması onların keyfiyyətli hazırlanmasına ciddi nəzarət edilir.

Müxtəlif ölkələrdə auditorların adları da müxtəlif cür ifadə olunur. Böyük Britaniyada auditor müəssisənin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin maliyyə hesabatlarını yoxlayan mütəxəssisdir. Fransada müstəqil maliyyə nəzarəti iki təşkilatın peşəkarı tərəfindən həyata keçirilir. Birinciyə bilavasitə mühasibat

uçotunu aparan, hesabatlar hazırlayan və məsləhətlər verən mühasib ekspertlər, ikinciyə isə maliyyə hesabatlarının etibarlılığına nəzarət edən mühasiblər (komissarlar) daxildir. ABŞ-da sertifikatlı ictimai mühasiblər maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və düzgünlüyünü yoxlayırlar.

Bütün inkişaf etmiş ölkələrdə mühasib-auditor olmaq üçün təhsil sistemi və uzun illər praktik fəaliyyətlə yanaşı, bir çox imtahanlardan keçmək vacibdir.

Müasir dövrdə idarəetmə sisteminə nəzarət iqtisadiyyatın hansı sahəsindən, konkret müəssisə və ya şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı olmasından asılı olmayaraq, dövlət strukturu və iqtisadiyyatı ilə bağlı məsələlərdən asılı olmayaraq geniş istifadə olunan sahədir. Fəaliyyətin daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı düzgün, real qərarların qəbul edilməsinə əsas verməklə, dəqiq vəziyyəti araşdırıb öyrənmək olar.

Azərbaycan Respublikasında auditin tənzimlənməsi bilavasitə ölkənin müstəqilliyi və bazar iqtisadiyyatına keçidi, maliyyə-maliyyə institutlarının maliyyə-maliyyə institutları əsasında yenidən qurulması ilə bağlıdır.

Hesab edilir ki, keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında iqtisadi nəzarət mövcud inzibati-tənzimləmə sisteminin tələblərinə uyğun olaraq sənaye və sənaye iqtisadiyyatına və maliyyəyə əsaslanırdı. Yəni Azərbaycanda audit yox idi. Ölkənin bütün maliyyə nəzarəti sistemi nazirlik və qurumların himayəsi altında təşkil edilmiş tənzimləyici və nəzarətedici orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Baxmayaraq ki, Rusiya iqtisadiyyatında audit şöbəsinin yaradılması ilə bağlı bəzi planlar həyata keçirilməyib. Bəzi mənbələr I Pyotrın Rusiyada auditor idarəsi yaratdığını bildirir. Rusiyada auditoru and içmiş mühasib adlandırırlar. Tarixən 1889, 1912 və 1928-ci illərdə auditor yaratmaq üçün edilən üç cəhd uğursuzluqla nəticələnib.

Azərbaycan Respublikasında audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı 1991-ci il iyulun 31-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Soveti Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində “Təsərrüfat orqanının” yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Bu qərarın icrası ilə bağlı “Maliyyə Nazirliyinin Qaydaları” qəbul edilib. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında İqtisadiyyat Nazirliyi maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinə strateji və operativ dəstək göstərməlidir.

Şöbənin işinin həcmi monitoring proqramlarının və maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün strateji və əməliyyat dəstəyinin göstərilməsi üçün müştərilərlə bağlanan müqavilələrin sayı ilə müəyyən edilmişdir. Sonra 1992-ci il martın 27-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının təklifi ilə Federal Maliyyə Nazirliyində Lisenziya Komissiyası yaradılmışdır.

1994-1996-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında müstəqil auditor peşəsinin beynəlxalq standartlara uyğun təşkili ilə bağlı qayda və normativ sənədləri qəbul etmişdir. 1994-cü il sentyabrın 16-da “Audit idarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir.

1995-ci il iyunun 20-də Azərbaycan Milli Statistika İdarəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilib. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1995-ci il 19 sentyabr tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Dövlət Statistika İdarəsinin Əsasnaməsi” təsdiq edilmiş və Azərbaycan Dövlət Statistika İdarəsi 1996-cı ilin aprel ayından fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycan Dövlət Hesablamalar İdarəsinin qaydalarına əsasən, idarə ictimaiyyətin, biznesin və auditorların mənafeyinə uyğun olaraq dövlət siyasətinin və auditor peşəsinin inkişafını əlaqələndirən, mülkiyyətçilərin hüquqlarına nəzarət edən və tələblərə əməl olunmasına nəzarət edən müstəqil maliyyə institutudur. Dövlət qanunu ilə.

Komissiyanın əsas funksiyası ölkədə audit sisteminin tətbiqini əlaqələndirmək, onun həyata keçirilməsi üzrə strategiyaları formalaşdırmaq və hamı qarşısında ədalətli (məsuliyyətli) hesabatlılığı təmin etmək üçün mövcud qanunlara uyğun islahatlar aparmaqdır. Maliyyə sektorları. Mülkiyyət hüquqları

Mühasibat şöbəsi aşağıdakıları həyata keçirir (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.318):

➤ Azərbaycan Respublikası ərazisində sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına lisenziya verir, onların işlərinə və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin qanunauyğunluğuna nəzarət edir;

➤ Respublika ərazisində auditor xidməti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyaların verilməsi üçün imtahanların keçirilməsi qaydalarını hazırlayır və təsdiq edir;

➤ audit aparılmasına dair təlimatlar, tövsiyələr və metodik göstərişlər hazırlayır;

➤ təkrar audit keçirir;

➤ dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və ya başqa məqsədlərlə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin əmlaklarının qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünə auditor rəyi verir və s.

Mövcud qaydalara görə ölkə ərazisində auditor fəaliyyəti göstərmək üçün lisenziya almış bütün hüquqi və fiziki şəxslər Auditorlar Palatasının üzvləri sayılır. 2004-cü ilin sonuna Auditorlar Palatasından 59 hüquqi və 234 fiziki şəxs auditor lisenziyası almışdır. Respublika ərazisində 61 sərbəst auditor və 55 auditor təşkilatı fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq 35 əsas və 3 köməkçi Milli audit standartı hazırlanmışdır.

1.3. Auditin təsnifat meyarları, növləri və onların xarakteristikası

Auditor sahibkarlıq fəaliyyətidir və sifarişçi ilə bağlanmış müqavilə əsasında mühasibat (maliyyə) hesabatı göstəricilərinin, mühasibat uçotu sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin, maliyyə öhdəliklərinin və təsərrüfat subyektinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini əhatə edən digər xidmətlərin yoxlanılması vəzifəsini yerinə yetirir.

Auditor biznesin maliyyə əminliyini təmin etməklə yanaşı, biznesinizi yüksək səviyyədə qurmaq, idarə etmək və idarə etməklə mənfəəti artırmaq üçün əla tövsiyələr verir. Bu halda, bir qayda olaraq, audit biznesin qiymətləndirilməsi adlanır.

Qərblə ölkələrinin əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etdiyi biznesdə auditin idarə edilməsi daxili və xarici auditə bölünür (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.320).

Daxili audit idarəetmə prosesinin mühüm elementi olan dəstək və məsləhətlər verən müstəqil funksiyadır. Şirkətdə şəffaf informasiya mühiti yaratmaqla daxili

audit onun fəaliyyətini daha ətraflı və dərinlən təhlil etməyə, əməliyyatların daha səmərəli idarə edilməsini yaratmağa imkan verir.

Dünyanın bir çox yerlərində dövlət maliyyəsinin daxili auditi məcburidir və bütün törəmə şirkətlərlə əlaqələndirilir.

Daxili audit şirkət daxilində müstəqil infrastruktur və kadr şöbəsi kimi fəaliyyət göstərir və daxili nəzarət orqanı kimi yalnız şöbə müdirinə və ya direktorlar şurasına hesabat verir, müəyyən edilmiş məsələləri araşdırır və yalnız öz nəticələrini bildirir. Məcburi daxili audit sisteminin yaradılması öz vəzifələrini azaltmaqla öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün real məsuliyyəti öz üzərinə götürən digər şirkət və cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən törəmə müəssisələri tərəfindən maliyyə fəaliyyətində qanun pozuntularının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Daxili audit şirkətin maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabat hazırlayır və rəhbərlik tərəfindən təqdim olunan məlumatların düzgünlüyünü və etibarlılığını yoxlayır. Şirkətin daxili audit məlumatlarından istifadə edərək, rəhbərlik lazımi daxili dəyişiklikləri vaxtında və effektiv şəkildə etmək imkanı əldə etdi.

Daxili Auditor - biznes bölməsində yaradılmış daxili audit departamentinin tərkibində fəaliyyət göstərir.

Daxili auditin uğurunun açarı onun müstəqilliyi və birbaşa şöbə müdirinin tabeliyindədir.

Tapşırıqın müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün daxili auditor yaxşı vəziyyətdə, etibarlı, öz vəzifələrini yaxşı bilən, şirkətin maliyyə fəaliyyətini yaxşı bilən, əmr sənədlərini və hesabatları toplamaq və təhlil etmək bacarığına malik olmalıdır.

Məlumat. Eyni zamanda, onlar audit etikasına riayət etməlidirlər, bu, qəbul edilmiş audit standartları ilə müəyyən edilmiş çərçivədə öz vəzifələrini vicdanla, rasionallıq və şəffaflıqla yerinə yetirmək deməkdir.

Daxili auditor aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.321):

Şəkil 4: Daxili auditorun vəzifələri

Mənbə: Rzayev Q.R. 2006, s.393, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Daxili auditorlar qəsdən qanunsuz fəaliyyətlə məşğul olmamalı, işçilərin ləyaqətini və vəzifələrini yerinə yetirərkən obyektivliyi qorumalı, korporativ mənafeələrinə zidd fəaliyyət göstərməməli, öz vəzifələrini yerinə yetirərkən peşəkarlıq, etika və hörmət nümunəsi göstərməlidirlər. ayələr.

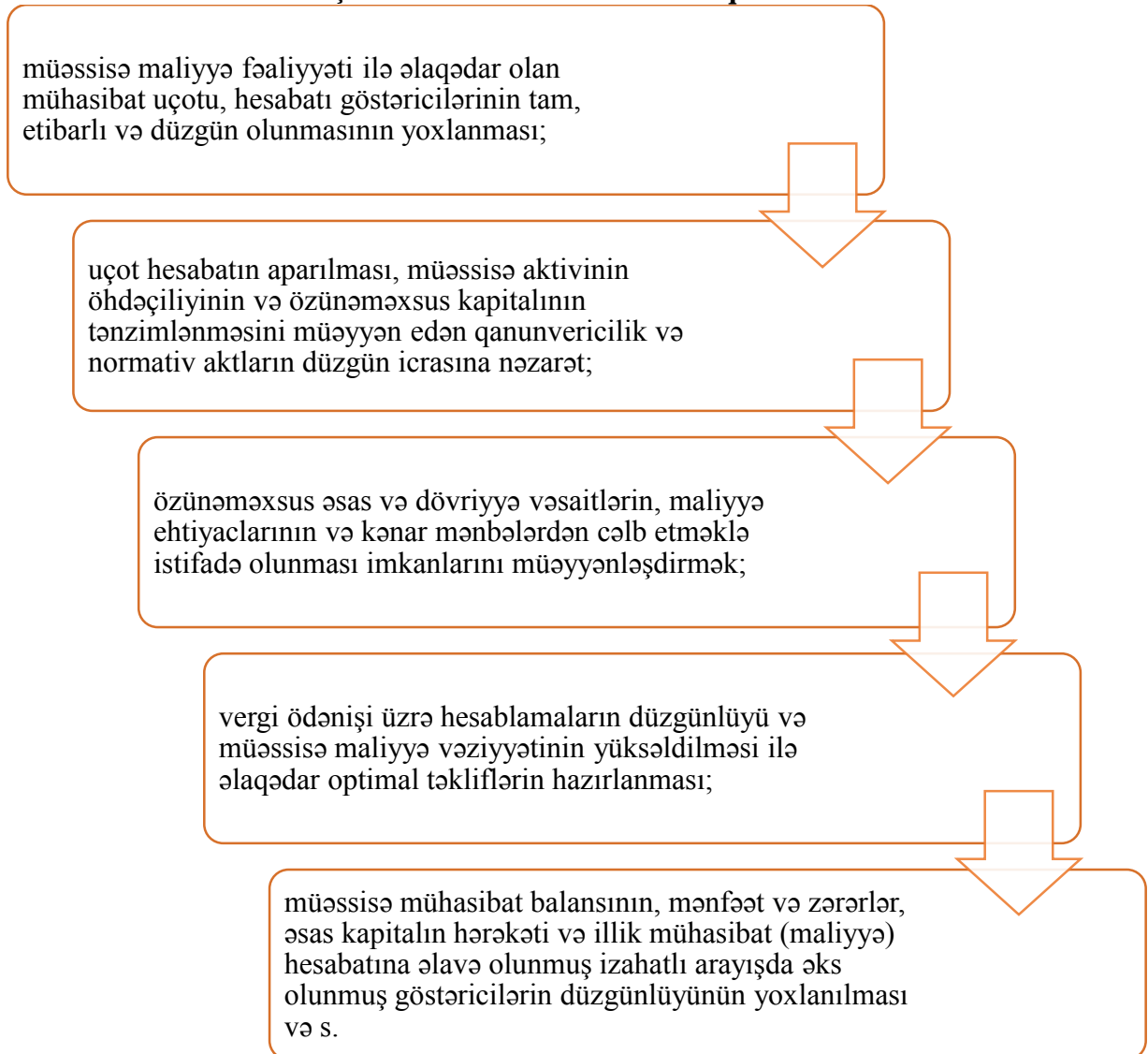
Təsərrüfat subyektinin mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü qiymətləndirmək üçün kənar auditlər aparılır.

Kənar auditlər müstəqil, müstəqil auditorlar və ya müstəqil audit şirkətləri tərəfindən qarşılıqlı razılaşdırılmış əməllərə uyğun olaraq aparılır. Kənar auditin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, auditor auditorlarının şirkətdə heç bir marağı yoxdur. Başqa sözlə desək, onlar cəmiyyətin rəhbərliyi ilə heç bir xidməti və əlaqəsi olmayan təsisçilər, əmlak sahibləri, səhmdarlar və mühasibat (maliyyə) uçotu, audit işinə məsul şəxslərdir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, biznes orqanının auditorları ilə müəyyən işgüzar və şəxsi əlaqələri olan audit firmaları müəssisəni yoxlaya bilməz. Belə olan halda, lisenziya auditorun yoxlama səlahiyyəti əsasında ləğv edilə bilər.

Xarici auditin əsas məqsədləri aşağıdakılardır (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.322):

Şəkil 5: Kənar auditin əsas məqsədləri

Mənbə: Rzayev Q.R. 2006: s.393, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kənar auditin nəticələrinə görə auditor və ya audit qrupu hesabın vəziyyəti, hesabatı daxili nəzarət və illik hesabatın düzgünlüyünə dair yazılı rəy yazır. Kənar auditor müştəri ilə müqavilə əsasında müştəri üçün müxtəlif layihələr, biznes planlar, texniki şərtlər hazırlayıb şirkət rəhbərliyinə təqdim edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, auditor auditini seçməkdə sərbəstdir.

“Audit idarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, audit məcburi və ya könüllü (təsərrüfat subyektinin səviyyəsindən asılı olaraq) ola bilər. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarını birbaşa (yaxud müştəri ilə birlikdə) və qanunvericilikdə və ya səlahiyyətli orqanların müvafiq qərarı ilə tələb olunan digər hallarda könüllü olaraq dərc etməsi qanunla tələb olunan audit məcburidir.

Mövcud qanunvericilik korporasiyaların auditini birgə müəssisələrdən, valyuta şirkətlərindən, banklardan və digər investisiya institutlarından, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdən, investisiya fondlarından, maliyyə və xarakter qruplarından tələb edir.

Könüllü audit təsərrüfat subyektinin mülahizəsinə əsasən audit firması və ya auditorla bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq aparılır. Test parametrlərinin əhatə dairəsi və ümumi ölçüsü müştəri tərəfindən müəyyən edilməlidir.

1.4. Auditin icrası prinsipləri və nəticələrinin rəsmiyyətə salınması

Auditin bağlanması və şirkətin idarə edilməsində ilk addım müştərini seçməkdir. Hər bir orqanın auditini əsasən seçilmiş təşkilatın xüsusiyyətlərindən, onların fəaliyyət dairəsindən və auditin vaxtından asılıdır.

Auditorun xidmətləri mövsümi olaraq tanınır, yəni hər bir şirkət adətən ilin sonunda yoxlanılır. Bununla belə, audit firmaları biznes kimi fəaliyyətlərini davam etdirməli və gəlirli olmalıdırlar. Beləliklə, audit şirkətləri qazanc əldə etməlidirlər. Buna görə də, audit firmaları digər funksiyalar kimi ilin sonundakı auditlərə də nəzarət etməlidirlər.

Bununla əlaqədar olaraq audit firmaları və müstəqil auditorlar öz müştərilərinin mühasibat uçotu, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması, onların elmi-tədqiqat fəaliyyəti, konsaltinq və digər məsələlərlə məşğul olmalıdırlar.

Auditin əsas problemlərindən biri yoxlamaların yüksək səviyyədə aparılmasıdır. O, ilk növbədə şirkətin audit heyətinin keyfiyyətinə, onların peşəkar təcrübəsinə, audit prinsip və meyarlarından səmərəli istifadəyə, idarəetmə ilə bağlı mövcud metodoloji prinsiplərin öyrənilməsinə və tətbiqinə və digər göstəricilərə əsaslanır.

Heç kimə sirr deyil ki, azad bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkədə mənfi artımın artması müşahidə olunur. Xüsusən də maliyyə sektorunda mövcud aktivlərdən və fondlardan sui-istifadə, fırıldaqçılıq, korrupsiya və cinsi sui-istifadə halları kəskin şəkildə artıb.

Belə olan halda istənilən audit firmasının müştərini nəzərdən keçirməsi çox vacibdir. Bu, auditin öz imicini itirməməsi üçün çox vacibdir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən, təşkilati-hüquqi mülkiyyətindən və statusundan asılı olmayaraq istənilən sahibkarlıq subyektinə audit xidməti göstərilə bilər. Buna əsaslanaraq şirkət müstəqil auditor və audit firması təyin edir.

Audit xidmətlərinin göstərilməsi üçün auditor firması ilə danışıq və yazılı şəkildə müştəri auditin məqsədini və audit zamanı araşdırılmalı olan məsələləri, auditin həcmi göstərməlidir. Auditor müştəriyə mövzu ilə bağlı razılaşma ilə cavab verir.

Müştəriyə cavab verməzdən əvvəl auditor, lazım gələrsə, işin həcmi müəyyən etmək üçün təşkilatın maliyyə və maliyyə araşdırmalarında auditorla sorğu keçirə bilər.

Bütün bu göstəricilər Azərbaycan Dövlət Statistika Şurasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli qərarı ilə qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu qaydası” Dövlət Auditi Standartında (veksel) öz əksini tapmışdır.

İlkin qeyddə audit prosesi, auditorun öhdəlikləri və biznes qurumunun öhdəlikləri ilə bağlı zəruri məlumatlar olmalıdır. Bunun əsasında audit xidmətlərinin göstərilməsi üçün qabaqcadan müqavilə bağlanır və müqavilə bağlanır.

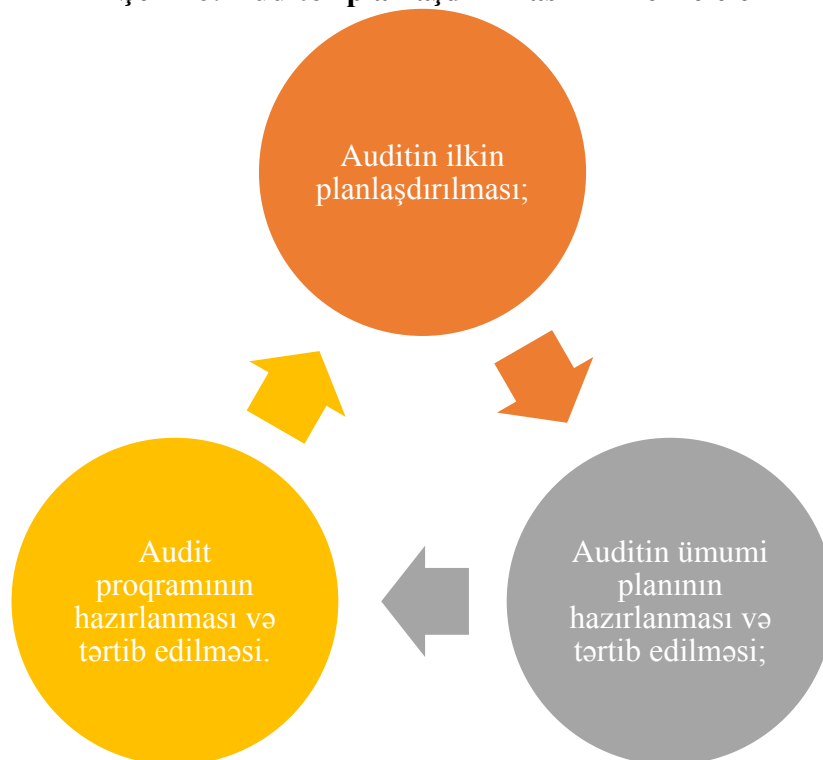
Müqavilənin bağlanması və rəsmiləşdirilməsi qaydası Azərbaycan Mühasiblər Şurasının 7 oktyabr 1996-cı il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Dövlət Auditi İdarəsinin “Mühasibat uçotu müqaviləsi” standartında müəyyən edilmişdir.

Müqavilə imzalanmalı və 2 nüsxə sifarişçi tərəfindən imzalanmalıdır.

Brokerlə audit razılaşması əldə edildikdən sonra audit planının mərhələsi başlayır.

Audit planı əsasən aşağıdakı mərhələlərə bölünür (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.322):

Şəkil 6: Auditor planlaşdırılmasının mərhələləri

Mənbə: Rzayev Q.R. 2006: s.393, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən auditor təşkilatlarının auditor fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair mövcud qanunvericilik tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan Dövlət Auditi İdarəsi tərəfindən “Audit Qaydası” milli audit standartı hazırlanmış və Kollegiya tərəfindən 24 mart 1999-cu il tarixdə təsdiq edilmişdir.

Təsdiq edilmiş standart auditlə bağlı bütün prosedurları müəyyən edir və müəyyən edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq yoxlamalara başlanır.

Audit zamanı auditor müştərinin mühasibat (maliyyə) məlumatı haqqında etibarlı rəy əldə etmək üçün auditor üçün zəruri sübutlar toplamalıdır. Toplanmış sübutlar diqqətlə sənədləşdirilməlidir.

Buraya audit sənədləri, auditin qurulması sənədləri, şirkətin təşkilati-hüquqi vəziyyəti haqqında məlumatlar, mühasibat uçotu sisteminin öyrənilməsi, mühasibat (maliyyə) uçotunun göstəriciləri, mühasibat uçotu hesablarında qalıqlar və digər məlumatlar daxildir.

Audit başa çatdıqdan sonra auditorda hələ də iş vərəqləri var.

Azərbaycan Respublikasında auditorun iş sənədlərinin vəziyyətini, məzmununu və aktuallığını müəyyən etmək və auditin nəticələrini rəsmiləşdirmək məqsədi ilə “Azərbaycan Dövlət Hesablama İdarəsi” milli standartlar hazırlayır və təsdiq edir.

Auditorun yekun sənədlərinə audit hesabatı, auditor rəyi və audit nəticəsində auditor tərəfindən hazırlanmış yekun sənədlər daxildir. Audit hesabatı və auditor rəyi yekun sənədin bir hissəsidir.

Yekun sənədlər fiziki faktları, çatışmazlıqları və çatışmazlıqları, aradan qaldırılması üçün tövsiyələri və audit zamanı auditor tərəfindən müəyyən edilmiş nəticələri müəyyən edən qeydlər sistemidir.

Auditor testin nəticəsi ilə bağlı yekun sənədləri sifariş qaydası ilə birlikdə müştərinin rəhbərinə təqdim etməlidir.

Auditin təşkili və nəticələrin rəsmiləşdirilməsində mühüm addım auditin nəticələrini əks etdirən auditor hesabatının hazırlanmasıdır.

“Auditor firması haqqında” Azərbaycan Respublikası Məcəlləsinin 8-ci maddəsində göstərilir ki, “Auditorun imzası və möhürü (audit orqanı) ilə təsdiq

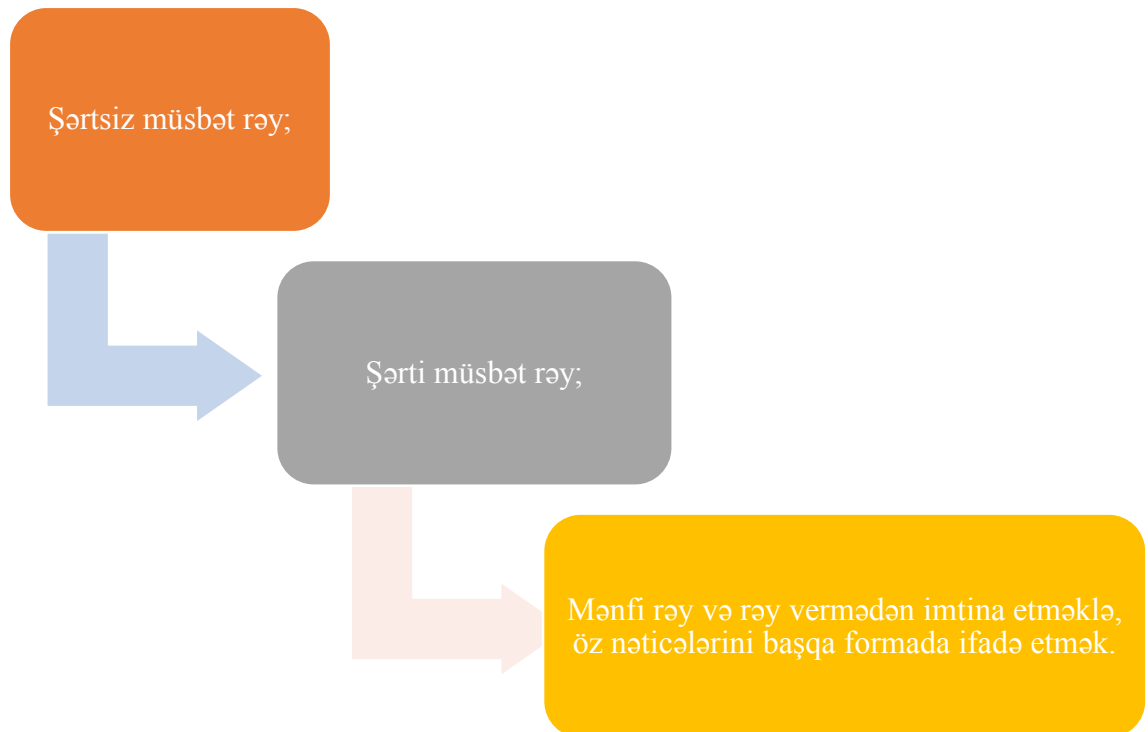
edilmiş rəyi auditorun maliyyə aspektlərinə münasibətdə qanuni maliyyə baxımından etibarlıdır. və təsərrüfat fəaliyyəti. Vəziyyətin qiymətləndirilməsi bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət orqanları və hökumətlər, məhkəmələr üçün əks etdirən və hüquqi əhəmiyyət kəsb edən rəsmi sənəddir.

Səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarı ilə aparılan ekspertizanın nəticələrini əks etdirən auditorun rəyi Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş ekspert rəyinə uyğun olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində çalışan auditorların təşkili və auditor fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı 1996-cı il dekabrın 26-da Azərbaycan Milli Statistika İnstitutunda “Auditorların rəyləri” milli standartı qəbul edilmişdir. Auditorun məqbul hesabatının tərtibi əsas göstəriciləri göstərməklə müəyyən edilir.

Auditor rəyinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.320-324):

Şəkil 7: Auditor rəyinin formaları

Mənbə: Rzayev Q.R. 2006: s.393, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mühasibat uçotunun və maliyyə (maliyyə) hesabatının düzgünlüyünə və etibarlılığına dair təsərrüfat subyektlərinin rəyini göstərən auditorun və ya auditor təşkilatının qeyd-şərtsiz müsbət rəyində maliyyə sənədlərinin müəssisə tərəfindən qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsiplərinə uyğun tərtib edildiyi bildirilir. və digər hüquqi aktlar (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.320-324).

Ümumiyyətlə, şərti müsbət rəy məhdud rəydir. Auditorun (audit təşkilatının) müəyyən əməliyyatların düzgün yerinə yetirilmədiyini göstərən şərti müsbət rəy formasında təqdim etdiyi rəydə göstərir ki, müəssisənin bütün aktivlərinin, öhdəliklərinin və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin mühasibat uçotu və hesabatlılıq göstəriciləri həmin dövr ərzində müəssisənin mühasibat uçotu və hesabatı ilə müəyyən edilir. hesabat dövrü qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olmalıdır (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.320-324).

Eyni zamanda ayrı-ayrı uçot əməliyyatlarında yol verilmiş səhvlərin, amortizasiya hesabatlarında düzgün olmayan əməliyyatların, mühasibat uçotunda bəzi təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün yazışmalarının və digər çatışmazlıqların yoxlanılmasının nəticələri şərti müsbət rəylə rəsmiləşdirilir (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.320-324).

Auditor hesabatlara rəy verməkdən imtina edərsə, bu, təqdim edilən arqumentlər əsasında auditin nəticələrinə dair rəy hazırlamaq mümkün olmadığını göstərir.

Vəziyyətlə əlaqədar olaraq auditor göstərir ki, müəssisədə aparılan uçot və hesabat əməliyyatları onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində hesabat dövründə onun aktiv və öhdəliklərinin düzgün əks etdirilməsini təmin edir (Qəhrəmanov R.R. 2006: s.320-324).

Auditor rəy verməkdən imtina etdikdə onu lazımi səviyyədə əsaslandırılmalı və ciddi nöqsanları göstərməklə təqdim edilmiş hesabatın etibarlılığını müəyyən etməlidir. Auditor rəy verməkdən imtina etdikdə bu, audit zamanı faktların yoxlanılmasının mümkün olmadığını göstərir.

Auditor rəyi iki nüsxədə tərtib edilir, onlardan biri təsərrüfat subyektinin rəhbərində, digəri isə auditorda qalır.

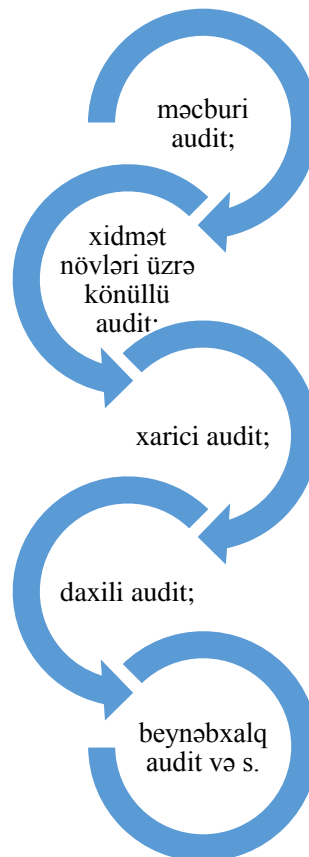
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏPRASI PROSESİNDƏ AUDİTİN TƏŞKİLİ

2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsipləri

Hər bir fəaliyyət növü, o cümlədən auditlər, o cümlədən onun yol xəritəsi, tədqiqat obyektı, tətbiqi və layihə növləri. Audit və mütəxəssis xidmətlərinin göstərilməsi, eləcə də şirkət və qurumlara audit xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində müxtəliflik mövcuddur.

Auditin dizaynında heterojenliyin olması bir sıra obyektiv amillərlə izah olunur. Birincisi, auditin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri onun tənzimləmə xarakteri ilə bağlıdır. Daha konkret desək, audit işinin xarakterindəki fərqlər onun xidməti fəaliyyətində fərqli xüsusiyyətlərə səbəb olmuşdur. Auditdə aşağıdakı təşkilati formaldan istifadə edilə bilər (Abbasov İ.M. 2013: s.101):

Şəkil 8: Audit fəaliyyətinin təşkilati formaları

Mənbə: Abbasov İ.M. 2013: s.441- 442, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şirkətin maliyyə və maliyyə sektorunda ciddi zəiflik və ya cinayətkar biznes fəaliyyəti olduqda şirkət və qurumların məcburi auditi həyata keçirilə bilər. Bu halda tənzimləyici orqan və ya tənzimləyici orqanlar bu və ya digər qurumun biznes və maliyyə vəziyyətinin araşdırılmasını və təhlilini təşkil edəcəklər. Auditin aparılmalı olan müxtəlif aspektləri var. Nəticə etibarilə, əhəmiyyətli fərqlər və ya cinayət xarakterli məsələlər şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin predmeti olmalıdır. Bu halda nəzarətçilərin işi həmin şöbə daxilində tematik olaraq təşkil edilə bilər. Əgər yeni məhsulun keyfiyyəti və ya əsassız qiymət artımı ilə bağlı standarta uyğunsuzluğun məcburi auditi aparılırsa, o zaman ərazidə yoxlama kampaniyası aparılır. Cəmiyyətin fəaliyyətində əhəmiyyətli zəifliklər və xoşagəlməz hallar müxtəlif fəaliyyətlərlə müəyyən edilərsə və bu fəaliyyətlər şirkətin maliyyə-maliyyə strukturunun digər aspektləri ilə əlaqələndirilsə, o zaman bütün maliyyə və maliyyə fəaliyyətlərinin hərtərəfli auditi təşkil edilməlidir (Abbasov İ.M. 2013: s.102).

Kompleks auditin planlaşdırılması ilə tematik auditin planlaşdırılması arasında əhəmiyyətli fərqlər var. Odur ki, maliyyə-maliyyə fəaliyyətinin məcburi kompleks auditinin aparılması həm böyük əmək tələb edir, həm də bu prosesə müxtəlif ixtisaslara malik mütəxəssislərin cəlb edilməsini tələb edir. Belə olan halda, auditor təşkilatının və təşkilatın xüsusi vəziyyətini nəzərə alaraq, audit qaydalarında əhatə olunan məsələləri əhatə etmək üçün xüsusi tədbirlər görülməlidir. Bu prosesdə məhsulun keyfiyyətinə, məhsulun satışına, istehsal proseslərində standartlara əməl olunmasına, vergi və ödənişlərə əməl olunmasına və digər bu kimi mühüm məsələlərə önəm verilməlidir (Bədəlov Q.A. 2012: s.32-35).

Məcburi hərtərəfli auditin unikal xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ekspertiza sahəsində aşkar edilmiş uyğunsuzluqlar hər bir sahə üzrə seçilmiş ekspertlər tərəfindən rəsmi şəkildə yoxlanılmalı və yekun yoxlamaya təqdim edilməlidir. Kompleks audit ehtiyacından fərqli olaraq, tematik təhlil auditin təşkili üçün çox səy tələb etmir. Layihənin xarakterindən və əhatə dairəsindən asılı olaraq bir və ya iki peşəkar auditorun xidmətləri kifayətdir. Titul auditi zamanı aşkar edilən zəifliklər, pozuntular, ciddi ayrı-seçkilik və digər neqativ hallar vahid sənəddə rəsmiləşdirilməlidir (<http://www.e-qanun.az/framework/9236>).

Korporativ audit dizaynı həmçinin firma və təşkilatların mülkiyyət və təşkilati tabe xüsusiyyətlərinə əsaslanır ki, bu da inteqrasiya olunmuş firmalar, özəl kapitalla əsaslanan firmalar və ictimai şirkətlər və ya qapalı şirkətlər arasında auditdə belə fərqləri təklif edir. Başqa sözlə, dövlət sektorunda mövcud olan mallarda (xidmət və xidmətlərdə) kapital xərcləri, satış və digər məsələlər üzrə federal vergi dərəcələrinin tətbiqi məcburidir, lakin özəl və birgə müəssisələrdə göstərilən xidmət və xidmətlərə görə vergilər, istifadə olunan qiymətlər. Satılan məhsullar çox yüksəkdir. Əksər hallarda razılaşıdırılmış dəyərlərə əsaslanır. Buna görə də, audit zamanı dövlət sektorunda vergi dərəcələrinin, baş verə biləcək tədarükə görə özəl və birgə müəssisələrə tətbiq olunan müstəqil və müqavilə dəyərlərinin konsepsiyası və tövsiyələrinə uyğunluğunu ciddi şəkildə qiymətləndirmək lazımdır. Tövsiyə olunan personajlar.

Audit xidmətlərinin layihələndirilməsində müxtəlif elementlər audit işinin üsulları ilə, xüsusən də daxili və xarici audit mühitləri ilə sıx bağlıdır, onların təşkilati nizamnamələrində çoxlu müxtəlif mühitlər mövcuddur. Bir qayda olaraq, kənar audit yoxlanılan müəssisə ilə yalnız müqavilə əsasında müvafiq əlaqələr yaradır. Xarici audit işin növünə, strukturuna və məqsədinə və tamamlanmış layihələrə əsaslanan ayrıca təşkilati struktura malikdir. Audit idarəetmə qrupu və tənzimləyici orqanlar səviyyəsində təşkil edilirsə, auditin əsas məqsədi auditora həvalə edilmiş müvafiq vəzifələrin ətraflı icmalı təmin etməkdir. Bunun üçün auditor zəruri hallarda üçüncü şəxslərin xidmətlərindən istifadə etməlidir. Digər hallarda, yəni. Audit şirkətin və təşkilatın ən yaxşı maraqlarına əsaslanmalıdır və əgər daha aşağı səviyyədədirsə, audit operator tərəfindən verilən göstərişlərə əsaslanmalıdır (İbadoğlu Q., Kazımov R. 2009: s.26-27).

Kənar auditin dizaynının digər fərqləndirici xüsusiyyəti xarici auditin inteqrasiya olunmuş və ümumi maliyyə göstəricilərinə əsaslanmasıdır. Xarici auditdən fərqli olaraq, daxili audit dizaynındakı əsas fərqlər əsas proseslə izah olunur. Yəni daxili audit təşkilati baxımdan şirkət və qurumlara tabe olduğu üçün monitoring və qiymətləndirmə fəaliyyətinin təşkilində fərqliliklər var. Düzünü desək, daxili auditin yekun rəyi istehsal-maliyyə fəaliyyətinin proqnozunu bu və ya

digər şəkildə müəyyən edir, daxili audit isə idarə, şöbə, alt regionlarda idarəetmə istiqamətləri ilə bağlı mövcud əməliyyat vəziyyətinə nəzər salır. . Daxili auditin müəyyənedici xüsusiyyətlərindən biri onunla izah olunur ki, daxili auditin dizaynında fəaliyyətin təhlili və onun metodlarından tez-tez istifadə olunur. Audit xidmətlərinin dizaynındakı fərqlər xidmətlərin funksiyaları və növləri ilə bağlıdır (Abbasov İ.M. 2013: s.89-90).

Mövcud təcrübəyə əsasən, güzəştli ərazilərdə yerləşən yerli təsərrüfatlarda auditlə yanaşı, bir çox əməliyyatlar həyata keçirilə bilər. Bu fəaliyyətlərə ayrı-ayrı uçot bölmələrində hesabların yenidən qurulması, ümumi hesabların hazırlanması, əlavə uçot sənədlərinin hazırlanması, şirkət və qurumların digər sahələrdə birgə əməliyyatları ilə bağlı ixtisaslaşmış layihələrin ekspert təhlili, planların işgüzar tədqiqi, müxtəlif sahələr üzrə maliyyə yardımı daxildir. Buraya müştərinin maliyyə vəziyyətinin xüsusi təhlili və yekun rəylərin hazırlanması daxildir.

Auditə həmçinin aktivlərin qiymətləndirilməsi, müxtəlif investisiya layihələrinin hazırlanması, ərazilərin idarə edilməsi sisteminin yaradılması üçün ərizələrin hazırlanması, müxtəlif kursların layihələndirilməsi, şirkətdə mühasibat işçilərinin hazırlanması və əmlak əməliyyatları ilə bağlı digər fəaliyyətlər daxildir. .

Göründüyü kimi, auditdə monitoring və ekspertiza ilə yanaşı, bir çox auditlər təşkil edilə bilər. Hər bir xidmət növü üzrə auditin tənzimlənməsində fərqlər mövcuddur. Burada müqavilə əsasında görülən işdən və layihənin həcmindən asılı olaraq müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər. Buna görə də, audit zamanı digər məsələlərlə yanaşı, bütün şirkətin maliyyə vəziyyəti də yoxlana bilər. Şirkətin maliyyə qabiliyyətini və potensialını qiymətləndirərkən çoxsaylı yanaşmalardan istifadə edilməlidir. Əvəzində maliyyə və maliyyə xidmətlərində iqtisadi və maliyyə tədqiqatları aparan geniş təcrübəyə malik, iqtisadi təhsilin əsasını təşkil edən analitik-elmi tədqiqat təfəkkürünə əsaslanmaq vacibdir. Bu tip auditə əlaqələndirmək üçün üçüncü tərəf xidmətlərindən də istifadə edilə bilər. Başqa sözlə desək, liberallaşdırılmış ərazilərdə bazar tələbinin tədqiqi bazar qiymətlərində dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün bazar araşdırması aparmaq üçün bazar ekspertlərinin köməyindən istifadə edə bilər. Maliyyə təhlilinə vahid yanaşma

şirkətin maliyyə və maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsində, korporativ yanaşmanın müəyyən edilməsində, bir sıra əsas məsələlərdə maliyyə təhlili üsul və texnologiyalarının qiymətləndirilməsində geniş şəkildə istifadə edilməlidir. Audit prosesinin mühasibat uçotunun yenidən qurulması, cari dövr üçün hesabların tərtibi, maliyyə hesabatlarının tərtibi kimi əsas xüsusiyyətləri praktiki təcrübəyə malik auditorun ehtiyacı ilə izah olunur. Yəni, mühasib işində bilavasitə praktiki təcrübəyə malik olan ixtisaslı ekspert üçüncü tərəfin iştirakı olmadan şirkətin hesablarını yenidən qurmaq imkanı əldə etmişdir. Aktivlərin, inventarların qiymətləndirilməsi yolu ilə maddi dəyərlərin hərəkətinin xarakteri haqqında rəy yaratmaq üçün audit prosesində müxtəlif elementlər də mövcuddur. Buna görə də, əgər aktivin qiymətləndirilməsi qiymətləndirmə və qiymətləndirmə sahəsində təcrübəsi olan ekspertin cəlb edilməsini tələb edərsə, iqtisadçının inventar və hərəkət strukturunda az təcrübəyə malik olması kifayətdir (Abbasov İ.M. 2013: s.91-93).

Yuxarıda göstərilənlərin işığında, auditin layihələndirilməsi ilə bağlı bir çox əsas məsələlərdən başqa, audit prosesinin müxtəlif hissələri var ki, bunların hamısı auditin dizaynında və audit xidmətlərində mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə, monitoring və audit fəaliyyətlərinin planlaşdırılması zamanı xüsusi hallar nəzərə alınmalıdır. Auditin bütün formalarına ədalətli və peşəkarlıqla yanaşılmalıdır. Çünki audit prosesində düzgün olmayan vəzifələr və ya zəifliklər auditorun reputasiyasına xələl gətirə bilər.

Torpağımızın yeni dövrdə keçid və alındıqdan sonra bərpası, eləcə də mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni mülkiyyət formalarının yaranması, inzibati funksiyaların dəyişdirilməsi və bu funksiyaların yuxarı orqanlardan (nazirlik və idarələrdən) verilməsi. Aşağı səviyyəli rəhbər işçilər (şirkətlər və təşkilatlar) daxili nəzarət və ixrac rejiminin bir hissəsi kimi əsaslandırılırlar. Şöbə və qurumların rəhbərləri, eləcə də digər rəhbər vəzifələr daxili audit vasitəsilə idarələrə, idarələrə, qurumlara verilən əmrlər, sərəncamlar, qərarlar, habelə onların icrasına nəzarət barədə məlumat alırlar (Abbasov İ.M. 2013: s.92).

Liberallaşdırılmış ərazilərdə yeni icmaların inkişafında, həmin ərazilərin bərpası və köçürülməsində yüksək potensillı təsərrüfatların yaradılması və inkişafında yeni siyasətdə fermer auditinin rolu daha vacibdir. Buraya birbaşa layihənin idarə edilməsi ilə yanaşı əlavə inzibati elementlər də daxildir. Ona görə də köçürülmüş sahələrdə institusional maliyyə və iqtisadi strukturun mövcud vəziyyəti təhlil edilir və mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün müvafiq təkliflər hazırlanır. Sahə auditləri həm də istehsal və maliyyə fəaliyyətlərinin performans təhlili vasitəsilə şirkətin uzunmüddətli maliyyə proqnozlarını hazırlamaq imkanına malikdir. Bu növ auditin aparılması zərurəti həm də onunla izah olunur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iri korporasiyalar və iri miqyaslı birgə müəssisələrin bir çox əlaqəli şirkət və qurumları ola bilər. Sahə auditləri xidmətlərindən korporativ və müştərək müəssisə əməliyyatlarının səmərəliliyi haqqında müntəzəm və etibarlı məlumat əldə etmək və zəruri hallarda onların fəaliyyətini strateji cəhətdən əlaqələndirmək üçün geniş istifadə olunur. Bu məlumatların mövcudluğu köçürmə ərazilərində fabriklərin bərpası prosesində vacibdir.

Digər ölkələrin audit sistemlərinə nəzər saldıqda inkişaf etmiş ölkələrin daxili audit orqanlarının təcrübəsi göstərir ki, bu sahədə xüsusi yanaşma lazımdır. Nəticədə, bu ölkələrin korporasiyaları, müştərək müəssisələri, törəmə şirkətləri və agentlikləri öz ölkələrində çoxsaylı törəmə şirkətləri ilə yanaşı, xaricdə müvafiq filial, agentliklər və nümayəndəliklərə malikdirlər. Fəaliyyət və əməliyyatların bu cür müxtəlifliyi çərçivəsində sahə auditləri, eləcə də peşəkar fəaliyyət formaları maliyyə və maliyyə sistemlərini də idarə edir. Beləliklə, xarici auditdən fərqli olaraq daxili auditin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər əsasən onların sistem-təşkilati forması, təşkili, təşkilati strategiyaları, iş üsulları və yekun sənədlərində əks olunur (Abbasov İ.M. 2007: s.131).

Buna görə də, Daxili Audit Qurumunun təşkilindən və vəzifəsindən asılı olaraq Təftiş Komissiyası, Daxili Təftiş Komitəsi, Komissiya və ya Xüsusi Təftiş Komitəsi kimi fəaliyyət göstərə bilər. Bir qayda olaraq, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, birgə müəssisələr və iki və ya daha çox təyin edilmiş cəmiyyətlər daxili audit komissiyası formasından istifadə edirlər. Çünki bu audit metodunun özünəməxsus

xüsusiyyətləri var. Əslində, təsisçilər üçün neytral xidmət növü (hesabatlılıq) olması vacibdir. Birgə müəssisə tam mülkiyyət hüququna malik olmadığından, audit komitəsi tərəflər arasında maliyyə əməliyyatlarının tam şəffaflığını təmin etmək üçün kifayət qədər müstəqil səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Yəni, digər sahə yoxlamalarından fərqli olaraq, audit komitəsi əsas təşkilatın maliyyə nəticələrinə nəzarət etmək üçün törəmə və törəmə müəssisələrin müstəqil auditini təşkil edə bilər.

Birgə müəssisələrdə və şirkətlərdə yoxlamaların növlərindən biri olan təftiş komissiyası yalnız onların ali idarəetmə orqanına, direktorlar şurasına, komissiyaya, qanunverici orqana və başqalarına hesabat verir. Eyni zamanda, Hesablama Komitəsi müstəqildir və yalnız bu qurumların ali idarəetmə orqanına hesabat verir. Audit komitəsi öz işini planlaşdırarkən müvafiq yanaşma nümayiş etdirməli və nə birgə müəssisənin, nə də birgə müəssisənin təsisçilərinin xeyrinə olmamalıdır. Bu audiddən əlavə, təsisçi təşkilatları və ya fiziki şəxsləri qanuni olaraq müxtəlif maliyyə və maliyyə fəaliyyətlərində iştirak edən iri korporasiyalar aşağıdakı qurumlara audit xidmətləri göstərmək üçün qərargah daxilində daxili audit şöbəsi və ya nəzarət qrupu yarada bilərlər. Bu audit növünün fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ilkin mərhələdə təftiş komissiyaları təftiş komissiyasının və ya qərargahın nəzdində yaradılmış idarəetmə orqanının funksiyaları ilə məhdudlaşdı. Adından da göründüyü kimi, o, Daxili Audit Departamenti kimi fəaliyyət göstərir və qərargahın inzibati funksiyalarını yerinə yetirən tənzimləyici orqandır. Subordinatsiya nöqtəyi-nəzərindən daxili audit təsisçiyə və ya təsisçi tərəfindən təyin edilmiş direktora tabedir. Burada sahə auditi inzibati funksiyalardan daha çox idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir, yəni törəmə müəssisələrin maliyyə vəziyyətini təhlil edir və həmin bölmələrdə baş idarənin qərar və sərəncamlarının uyğunluq səviyyəsini nəzərə alır. Bundan əlavə, Audit Departamenti törəmə firmaların maliyyə və maliyyə fəaliyyətlərinə nəzarət etmək, bu törəmə müəssisələrin səmərəliliyi və törəmə firmaların maliyyə və maliyyə fəaliyyətləri haqqında qərargahlara operativ məlumat vermək üçün məsuliyyət daşıyır. Bu növ

sahə auditinin, daxili audit qurumunun və ya hətta dövlət qruplarının audit işinin dizaynında müəyyən fərqlər var (Byramov İ., Rəhimov V. 2018: s.157).

Audit komitəsi audit planında nə qədər müstəqildirə, audit firması və nəzarət qrupu audit planında bir o qədər məhduddur. Bir qayda olaraq, iri şirkətlərdə çalışan daxili audit və ya korporativ orqan yoxlamaları planlaşdırarkən şirkətin rəhbərliyi ilə razılaşmalı və lazım gəldikdə öz işini şirkətin və ya şirkət rəhbərinin maraqlarına əsaslanmalıdır. Bir çox iş ortağı olmayan şirkətlərdə audit qrupunun məhdud resursları olduğu yerlərdə auditorlar, menecerlər, analitiklər, mütəxəssislər və ya auditorlar ola bilər. Bu növ audit fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, bu vəzifələri yerinə yetirən şəxsin hüquqi statusuna görə agentlik strukturu yoxdur və qeyd edildiyi kimi, audit qrupu bütün tapşırıqları yerinə yetirir. Bu növ kənd təsərrüfatı auditlərinin həyata keçirilməsi üçün qəbul edilən işçi sənədlər kənar audit sisteminin sənədlərindən fərqlidir. Buna görə də, əgər kənar audit işinin dizaynı audit meyarlarına əsaslanırsa, daxili audit işinin dizaynı institusional və audit komitəsinin siyasətinə, işlənib hazırlanmış audit meyarlarına, auditin fəaliyyətinə dair təlimatlara və tövsiyələrə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili audit tənzimləyən bu sənədlərin də xüsusiyyətləri vardır. Faktiki olaraq müştərək müəssisələrin və müştərək müəssisələrin uçot komitələrinin nizamnamələri onların ali idarəetmə orqanları, şuraları, məsləhət şuraları, iclasları və digər oxşar idarəetmə orqanları tərəfindən təsdiq edildikdə, onlar mərkəzi orqan, qurum və ya həmtəsisçi kimi çıxış edirlər. Biri də daxil olmaqla böyük korporasiya. Şöbə rəisi Daxili Audit Bölmələrinin və Nəzarət Qruplarının fəaliyyəti ilə bağlı siyasəti təsdiq edir (Bayramov İ., Rəhimov V. 2018: s.166).

Bu növ auditlərdə audit metodlarından istifadədə də fərqlər var. Yəni fərdi sahibkarlıq fəaliyyətlərinə tətbiq edilən daxili audit meyarları işlənib hazırlandıqda, auditorun seçilmiş metodologiyasının və müəyyən biznes fəaliyyətlərinin nəzərdən keçirilməsinə və qiymətləndirilməsinə yanaşması fərqli ola bilər. Bütün hallarda daxili audit orqanının, audit komitəsinin və idarəetmə orqanının funksiyaları eynidir, baxmayaraq ki, təqvim işinin gedişi, daxili audit meyarları, auditin xülasəsi, tematik

təhlil iş planı, müvafiq müşahidənin aparılması üçün təlimatlar məzmunca fərqlənir. və s. siyasət sənədlərini daxil etməlidir.

İstifadədən azad edilən sahələr Bəzi sahələr üzrə audit planının spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun işlənilib hazırlanması və idarə edilməsində istifadə olunan metodologiyada, habelə auditorun yekun sənədlərində bir çox spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Odur ki, daxili audit üçün yoxlama komissiyası kimi hazırlamaq, yəni təftiş komissiyası yaratmaq, bu qüvvədə rol və vəzifələri bölüşmək, ekspert kimi ekspert olmaq, başqa yollarla bu auditə hazırlıq vacibdirsə. İş (müşahidə şurası, agentlik, müstəqil auditor) iki ekspert tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Əsas əsas təşkilatın direktorları daxili audit şöbəsi və idarəetmə orqanları üçün hazırlanmış audit meyarlarını təsdiq etdikdə, audit komissiyası kimi müəyyən edilmiş daxili audit qrupu işçi sənədi hazırlayır və auditor tərəfindən təsdiqlənir. . Maliyyə və maliyyə sənədlərində işlənmiş proseslər, metodlar və üsullar kənar audit, daxili audit və onun çərçivələri arasında fərqlənir. Buna görə də kənar audit geniş mənə kəsb edir və bütün yekun maliyyə sənədlərinə, maliyyə hesabatlarına nəzarət edir. Daxili audit cari biznes fəaliyyətlərinə əsaslanır.

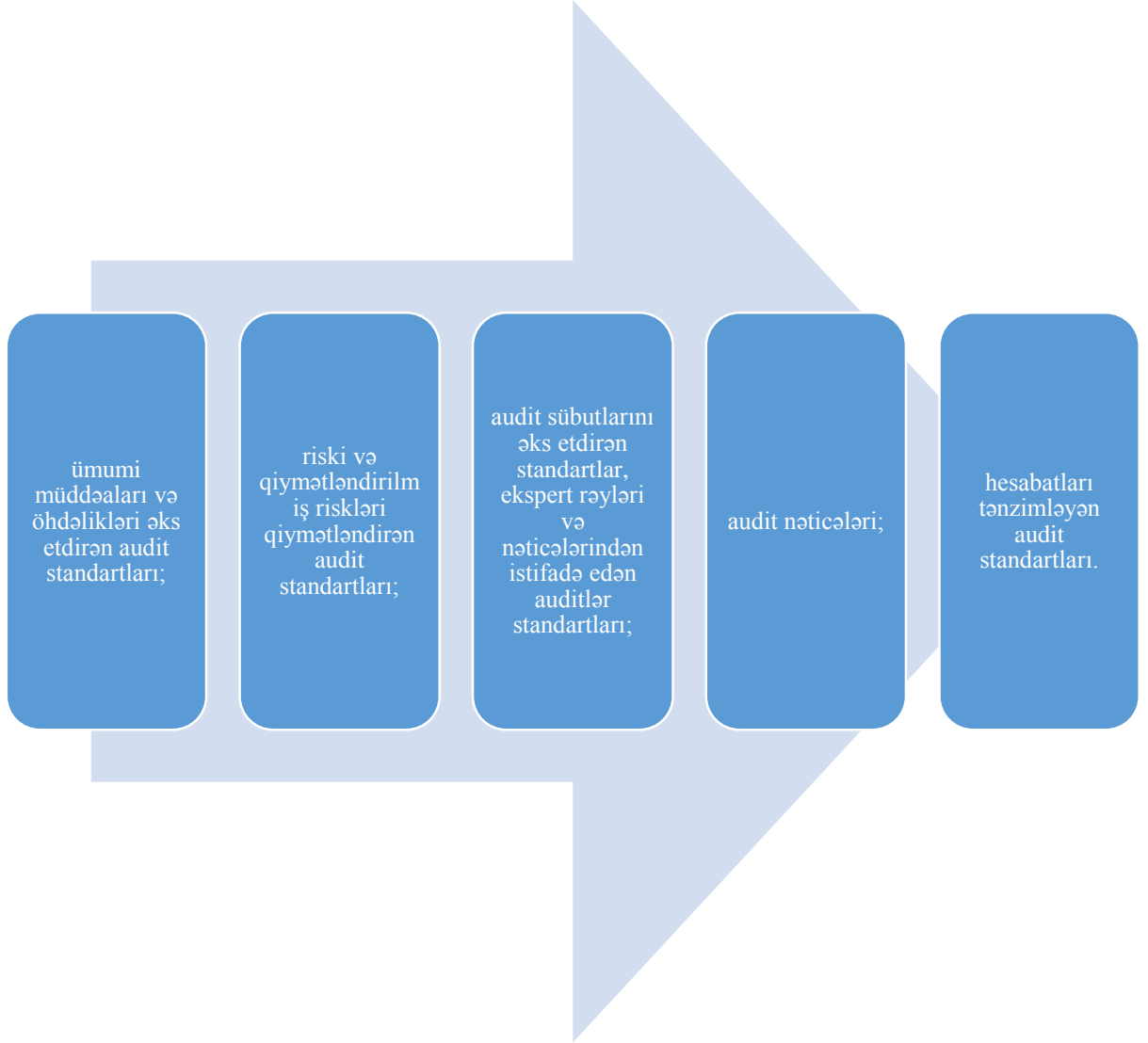
Mövcud maliyyə əməliyyatlarının auditində əməliyyat təhlili üsulları və üsulları adətən istifadə olunur, lakin maliyyə təhlili metodları və üsulları xarici audit və testlərdə daha çox istifadə olunur. Sahə auditlərini tamamlamaq və sənədləşdirməyin kənar auditlərdən fərqli yolları var. Sahə auditinin yekun qeydləri göstərişlərin, hesabatların, proqnozların və strategiyaların məzmununu əks etdirən yekun sənədlərdir. Bununla belə, yekun kənar audit sənədləri maliyyə və maliyyə əməliyyatlarını nəzərdən keçirmək və təhlil etmək üçün unikal perspektivə və ya təcrübəyə malik ola bilər. Bu qeydlərin məzmunu onunla səciyyələnir ki, sahə auditləri çox vaxt tematik olur və dərhal rəhbərliyi məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır. Kənar audit cari maliyyə ilinin maliyyə hesabatlarında olan uyğunsuzluqları, uyğunsuzluqları və fiziki faktları təsdiqləmiş və qiymətləndirmişdir (Bədəlov Q.A. 2012: s.47).

Audit prosesi qanunvericilik və normativ aktlar, sahə planları, təlimatlar, sistemativ qrantlar və digər siyasət sənədləri vasitəsilə təşkil edilir. Audit post-müstəmləkəçilik dövründə ölkəmiz üçün indiki dövrlə müqayisədə yeni xidmət olsa da, zəngin və firavan bir peşədir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün auditor öz işini təşkil etməli, aydın plan tərtib etməli, onu təşkil etməli, konkret metod və yanaşmaya malik olmalıdır. Audit öz funksiyalarını təşkil etməklə yanaşı, strateji planın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan funksiyaları və hesabatları da əhatə edir. Auditor yoxlanılan müəssisə ilə münasibətlərə və müəssisənin maliyyə və maliyyə nəticələrinə dair praktiki məsləhətlər verməlidir. Audit apararkən auditor maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində qanun pozuntularını, maliyyə pozuntularını, cinayət əməllərini sübut etmək üçün kifayət qədər sübuta malik olmalıdır. Auditor maliyyə və maliyyə məsələlərində qanun pozuntularını aydınlaşdırmaq üçün ayrı-ayrı ekspertlərdən ekspert kimi istifadə etmək hüququna malikdir. Bütün bu kimi məsələləri həll etmək üçün ünsiyyət qurmaq və onları ümumi standartla çatdırmaq, müvafiq qaydaları, yəni standartları işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək lazımdır. Mühasibat uçotunun meyarları auditin aparılması üçün etibarlı qaydalardır (Bayramov Q. 2004: s.98). Bu məcəllələr Beynəlxalq Audit Standartları, Milli Audit Standartları və Daxili Audit Standartları formasında işləyib hazırlanmış və təqdim edilmişdir. Bu meyarların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil auditorlar və audit şirkətləri öz təcrübələrini bu qayda-meyarlar əsasında qurmalıdırlar. Lakin bu, auditorların audit apararkən istifadə etdikləri yeganə qaydalar deyil. İllərin təcrübəsi pul və iqtisadi fəaliyyətdə dəyişiklik göstərdi.

Audit meyarları hazırlanarkən yerli hüquqi və normativ tələblər və bu sahədə mövcud beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmalıdır. Audit meyarları audit apararkən şəxs və tənzimləyici orqanlar üçün siyasət sənədləridir. Mühasibat uçotu standartlarının hərtərəfli işləyib hazırlanması prosesi auditin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, audit nəticələrinin bölüşdürülməsi üçün yaxşı rəhbərlik edir.

Audit meyarları məzmununa, məqsədinə və məzmununa görə təsnif edilir. Beynəlxalq təcrübəyə görə, bu sinif altı hissəyə bölünür (Bayramov İ., Rəhimov V. 2018: s.120):

Şəkil 9: Audit standartlarının altı sahə üzrə təsnifatı

Mənbə: Bayramov İ., Rəhimov V. 2018: s.410, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beynəlxalq Audit Sistemində əsasən, altı sahə üzrə audit meyarlarının təsnifatı təsadüfi deyil. Çünki mövcud standartlar auditin bütün aspektlərini əhatə edir və nəticədə yekun nəşrdə 32 beynəlxalq audit standartı hazırlanmışdır. Düzdür, 2008-ci ilə kimi 51 audit meyarı var idi (<http://www.e-qanun.az/framework/13241>).

Lakin sonradan Beynəlxalq Statistika İttifaqının məlumatına görə, bu rəqəm 32-yə düşüb. Statistika İdarəsi də ölkəmiz üçün bu sahədə xeyli əməli işlər görüb. Konkret olaraq, 1996-2011-ci illər arasında 38 milli audit standartı, auditorların peşə etikası kodeksi və çoxlu sayda hüquqi sənədlər hazırlanaraq Məhkəmə-Hüquq Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

2008-ci ildə Beynəlxalq Mühasiblər Assosiasiyasının tamhüquqlu üzvü olduqdan sonra Azərbaycan Milli Hesablamalar İdarəsi Beynəlxalq Audit Standartlarına tam uyğun olaraq Milli Mühasibat Uçotu Standartlarını Azərbaycan Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçirmişdir (<https://audit.gov.az/>).

Eyni zamanda, obyektiv və həssas səbəblərə görə, milli təcrübə standartında görünməyən prinsiplər beynəlxalq audit standartlarının əsas xüsusiyyətləri kimi qəbul edilmişdir. Daha konkret desək, Azərbaycanda Beynəlxalq Audit Bürosunun üzvü olduqdan sonra bizim dövlət auditimiz üçün beynəlxalq audit meyarlarının bir faizinə qanuni hüququmuz var. Qeyd edək ki, Azərbaycan Dövlət Statistika İdarəsi tərəfindən hazırlanmış audit meyarları və digər sənədlər ölkədə audit fəaliyyətinin yüksək səviyyədə təşkili üçün lazımi baza formalaşdırır. Audit meyarlarının və digər sənədlərin ictimaiyyətə açıqlanması və yayılması auditin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə təsir edən amillərdən biridir. Say baxımından milli audit standartları beynəlxalq audit standartlarını üstələyir. Prinsipcə, beynəlxalq audit standartlarına tam əməl olunur. Beynəlxalq audit meyarlarının təsnifatı milli audit meyarları ilə tam uyğundur. Audit meyarlarının işlənilməsində aşağıdakı mühüm və həlledici məsələlər tam əksini tapmalıdır (Bədəlov Q.A. 2012: s.22):

Şəkil 10 (Əlavələr)

2.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində auditin təşkilinin qiymətləndirilməsi

Mövcud ssenaridə, audit sektorunun satınalmadan sonrakı sahələrdə üzləşdiyi problemləri həll etmək üçün sahələrdə audit metodologiyasının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və müasir tələblər səviyyəsinə uyğunlaşdırılması vacibdir. Sahə audit metodu dedikdə burada istifadə olunan metodların məcmusuna, audit prosesinin qaydalarına, geniş və nəzəri mənada metod və metodların birləşməsinə aiddir.

Onlar audit və ixtisaslaşma üçün geniş və zəngin metodlar, üsullar və texniki yanaşmalar tətbiq etməyə davam edirlər. Bununla belə, ərazinin ənənəvi audit metodları və təcrübə səviyyələri ilə yanaşı, audit fəaliyyətlərində xüsusi metodlardan və müxtəlif audit proseduru qaydalarından istifadə etmək vacibdir. Bu vasitələrdən biri də performans təhlili və onun potensialıdır.

Korporativ və korporativ özünü maliyyələşdirmənin inkişafı, eləcə də biznes iqtisadiyyatında azad zonaların inkişaf etdirilməsi və onun seqreqasiya, hərbi və şəxsi məşğulluğa genişlənməsi iqtisadi keyfiyyətin yüksəldilməsində artan əhəmiyyəti ilə əmək iqtisadiyyatının rolunu daha da artırmışdır. Fəaliyyət artımı və səmərəlilik. Beləliklə, bugünkü vəziyyətdə sənaye daxilində ayrı-ayrı şirkətlərin artıq daxili işləri var.

Bu müəssisələrin rəhbərləri və işçiləri istehsalat prosesindəki nöqsanları vaxtında aradan qaldırmağa hazırdırlar.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi isə daxili biznes hesabatlılığının gücləndirilməsinə imkan verir, çünki o, müntəzəm olaraq zəiflikləri aradan qaldırmağa, layihənin nəticələrini vaxtında və dəqiq şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi daxili şöbələrdə yaxşı işləyir.

Bu tip təhlilin əsas funksiyası gün ərzində və istehsal zamanı məhsulun proyeksiyası və çatdırılması üçün fəaliyyətlərə təsir edən amilləri müəyyən etmək, 19-cu əsrdə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün fəaliyyətlərə təsir etməkdir. Eyni zamanda, təhvil-təslim sahələrində fabrik, zavod və təsərrüfatların audit prosesinin

operativ iqtisadi təhlili ilə bağlı aşağıdakı layihələr qabaqdadır (Abbasov İ.M. 2013: s.447):

Şəkil 11: Müəssisə, firma və təsərrüfatlarda aparılan audit prosesində operativ iqtisadi təhlil qarşısında duran vəzifələr

Mənbə: Abbasov İ.M. 2013: s.441- 44, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Liberal sahələrdə, rəqabətli bazar iqtisadiyyatı şəraitində icmalarda mövcud və yeni firmaların (qurumların və ya firmaların) biznes fəaliyyətinin operativ təhlili və auditi vacibdir. Elmi-texniki inkişaf əlaqədar olaraq təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayı durmadan artır, istehsalın həm mürəkkəbliyi, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından proseslər istehsal prosesinə təsir göstərməlidir. Digər tərəfdən, effektiv idarəetmə performans məlumatlarına və nəzarət edilənlərin

təfərrüatlarına birbaşa çıxışı tələb edir. Performans məlumatlarının təhlili yalnız əldə edilə bilər.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliyyə bilavasitə təsir edən amillərdən biri də istehsalın səviyyəsidir. İstehsal dərəcələri həm idarəetmə təcrübələri, həm də iş şəraiti baxımından müxtəlif səbəblərə görə dəyişir. İstehsal planlaşdırılmış və ya əvvəlki günün əlamətdar nöqtəsinə nadir hallarda çatır. Bu o deməkdir ki, dərman istehsalına bir çox amillər təsir edir. Buna görə də, auditor gündəlik nəticələr əsasında fəaliyyətin təhlilini aparmalı, istehsala təsir edən mənfi hadisələri müəyyən etməli, təkrarlanmanın qarşısını almaq üçün tədbirlər planları hazırlamalı və həyata keçirməlidir. Onlar bilirlər ki, yaradıcılıq üç əsas amildən asılıdır. Bunlar əmək, xammal və əsas vəsaitlərdir. Bu cihazların və optimal rabitənin olması ilkin şərtidir. Fəaliyyətin təhlilindən istifadə edərkən auditor tədqiqat məlumat bazasının əsas elementlərinə diqqət yetirməlidir. Məsələn, məsuliyyətli cəmiyyətlər tərəfindən əsas vəsaitlərin uçotu bir çox mənfi təsirləri aradan qaldırır. Auditor aktiv öhdəlik şirkətləri tərəfindən siyahıya alınmış müəssisələri digər ənənəvi siyahıya alınmış müəssisələrlə müqayisə etməli və mövcud aktivlərin istifadəsi ilə bağlı xərcləri nəzərə almalıdır.

Biznes maliyyəsində hər bir iş əməliyyatı tez təhlil edilməli və nəticələr daxili audit fəaliyyətlərində istifadə edilməlidir. Biznes fəaliyyətinin nəticələrini başa düşmək və effektiv qiymətləndirmək, ümumi fəaliyyəti təhlil etmək və nəticələrdən daxili auditdə istifadə etmək üçün ekspert olmaq da vacibdir. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaq üçün ilk növbədə gündəlik istehsala təsir edən amillər qiymətləndirilməlidir. Əməyin səmərəliliyi istehsal bölmələrində və fabriklərdə əməyin istifadəsini və səmərəliliyini izah edən əsas amildir. İşçilər əsas diqqəti faydalı əmək fəaliyyətinə, istehsalatda texnologiyadan istifadəyə, qabaqcıl təcrübədən istifadə etməyə yönəldirlər. İşçilərin məhsuldarlığının artımı kiçikdən başlayır. Bu amillərin çoxu hesabatlarda və ya qeydlərdə görünür. Bununla belə, bu amillər işçilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün vacibdir. Buna görə də, işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində həyatdaxili və vaxt seriyası müşahidələrindən istifadə edilməlidir. Performans təhlili

vasitəsilə gündəlik olaraq görülən işlərə təsir edən amilləri müəyyən etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, firmanın maliyyə fəaliyyətinin rentabelliyyəsinə təsir edən amillərdən biri də əsas vəsaitlərdir.

İqtisadiyyatın resursunun mühüm tərkib hissəsi olan mühüm istehsal fondlarına və onların mövcud imkanlarından düzgün istifadəyə daim nəzarət edilməlidir. Çünki az məsrəflə istehsalın artırılmasının əsas iqtisadi vasitələrindən biri də mövcud ehtiyatlardan, texniki vasitələrdən, texniki vasitələrdən səmərəli istifadə etməkdir. İstehsalın genişləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının aşağı salınması, texniki infrastrukturun müasirləşdirilməsi və sərfəli istehsal iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edən amillərdəndir.

Zəngilan vilayətinin sənaye sahələrində əsas məhsul mənbələrinin iqtisadi göstəricilərini təhlil edərək sözügedən vilayət haqqında məlumat əldə edə bilərik.

Cədvəl 1: 2020-ci il üzrə Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonunun əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri (dəyər ifadəsində olan məlumatlar faktiki qiymətlərlə verilmişdir)

	Ərazi, min kv.km.	01.01.2021-ci il vəziyyətinə əhalinin sayı, min nəfər	01.01.2021-ci ilə təsərrüfat subyektlərinin sayı		Muzdlu işçilərin sayı, min nəfər	Muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat
			hüquqi şəxslər	fiziki şəxslər		
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	7,47	343,5	749	3341	22,5	500,3
Cəbrayıl rayonu	1,05	82,2	221	454	4,2	491,8
Kəlbəcər rayonu	3,05	94,7	78	855	6,5	489,6
Qubadlı rayonu	0,80	41,9	120	141	3,0	555,6
Laçın rayonu	1,84	79,2	267	1756	6,6	488,8
Zəngilan rayonu	0,73	45,5	63	135	2,2	516,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında hazırlanıb.

Cədvəl 1 – in davamı:¹

	Əhalinin nominal gəlirləri, min manat ¹⁾	Əsas sahələr üzrə ^{1)2) 3)} məhsulun ümumi buraxılışı, milyon manat	Sənaye məhsulu ⁴⁾ , min manat	Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	...	133,4	2543,0	84353,6
Cəbrayıl rayonu	...	30,0	2050,3	21811,7
Kəlbəcər rayonu	...	49,1	224,4	39209,8
Qubadlı rayonu	...	12,1	...	1334,2
Laçın rayonu	...	41,1	268,3	21070,4
Zəngilan rayonu	...	1,2	...	927,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 1 – in davamı:²

	o cümlədən:		Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, min manat	Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, min manat ⁵⁾
	bitkiçilik	heyvandarlıq		
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	6482,3	77871,3	...	21468,0
Cəbrayıl rayonu	4720,3	17091,4	...	...
Kəlbəcər rayonu	580,9	38628,9	...	...
Qubadlı rayonu	30,3	1303,9	...	1972,3
Laçın rayonu	1035,2	20035,2	...	19495,7
Zəngilan rayonu	115,6	811,9	...	...

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

¹ 1) İlk məlumatlar əsasında

2) Sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, informasiya və rabitə, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri

3) Ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində aparılan hesablamaların nəticələri yalnız ölkə üzrə ümumi rəqəmlərdə nəzərə alınmışdır.

4) Regionlar üzrə ev təsərrüfatlarının və sənaye sahəsində qeyri-formal fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin-fərdi sahibkarların da sənaye fəaliyyəti nəzərə alınmaqla

² 5) Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların regionlar üzrə bölüşdürülməsi mümkün olmayan hissəsi cədvəldə öz əksini tapmamışdır.

6) Ev təsərrüfatlarının tədqiqatı nəticələrinə görə

2020-ci il üçün Zəngilan rayonunun müvafiq göstəriciləri Cədvəl 1-də göstərilmişdir. Müvafiq göstəricilərdən əldə edilən məlumatlara əsasən, torpaq idarəçiliyi sahəsində yerli səviyyədə görülən tədbirlər səmərəli olmamışdır və əldə edildikdən sonra ərazidə geniş reabilitasiya işlərinin aparılması tələb olunur. Prezident bununla bağlı müvafiq addımlar atıb. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci maddəsinə rəhbər tutaraq, təhvil verilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsini və investisiya cəlbediciliyinin artırılmasını, səmərəli istehsal, ticarət və infrastruktur xidmətlərinin müasirləşdirilməsini, yeni texnologiyaların tətbiqini, sənaye potensialının reallaşdırılmasını, yüksək stimulların yaradılmasını təmin edəcəklər. və stimullar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı Biznes mühitinin inkişafı və yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsi məqsədi ilə 10 dekabr 2021-ci il tarixdə 3037 nömrəli sərəncam verilib (<https://e-qanun.az/framework/48628>).

Cədvəl 2: Zəngilan rayonunun sənayesinin iqtisadi göstəriciləri

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	2	2	2	2	2	2
Sənaye məhsulu (müvafiq ilin qüvvədə olan faktiki qiymətləri ilə), min manat	51,1	59,0	58,3	22,1	-	-
Sənaye istehsalı indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə (sabit qiymətlərlə)	86,6	119,4	98,3	35,3	-	-
Əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı:						
Yataq ağları, ədəd	1514	1288	1310	550	-	-
Qadın və ya qızlar üçün maşınla və ya əllə toxunan kostumlar, ədəd	1203	2262	2626	835	-	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2-də ilin artan tempi, cari müharibənin təsirləri ilə rayonun işğalından sonra daxili vəziyyətin pisləşməsi göstərilir. Ölkə liderləri yerli müstəmləkəçiliyin daxili işini effektiv şəkildə qurmaq və idarə etmək üçün artıq müsbət addımlar atır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, avadanlığın və istehsalat obyektlərinin maksimum yüklənməsi və onların tam potensialından istifadə etməklə mühüm iqtisadi səmərə əldə etmək olar. Əks halda bu alət, mexaniki qurğular boş dayana bilər və çoxlu zərər verə bilər. Əmək və kapitalla qənaət bilavasitə əsas və dövriyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Əsas və dövriyyə vəsaitlərinin istifadəsinin daha da optimallaşdırılması son nəticədə məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır, onun maya dəyərini aşağı salır və resursları istehsal prosesinə cəlb edir. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas fondların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi müasir tələblərə əsaslanır. Əsas fondlardan səmərəli istifadə hər şeydən əvvəl kapital qoyuluşu olmadan məhsuldarlığın artırılması deməkdir.

Təhlildə istehsal metallarının istifadəsini təsvir edən əsas göstəricilər metalları və metal potensiallarını çevirmək üçün istifadə edilə bilər. Kapitalın gəlirlilik dərəcəsi istehsalın ilkin dəyəri və istehsalın nisbəti ilə müəyyən edilir. Bölgələr (qurumlar və ya qurumlar) üzrə fondun mənfəət indeksinin qiymətləndirilməsi fondun cari il üzrə mənfəət indeksinin gücünün və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi ilə başlanır.

Mənfəət norması əsas fondlardan səmərəli istifadə üçün görülən bütün tədbirlərin məcmusunu əks etdirir. Hesabat ilinin siyasəti və əvvəlki ilin siyasəti ilə müqayisədə fondun marağının artması (artırılması) tendensiyası müsbətdir, yəni əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyi, azalma meyli isə mənfidir, yəni səmərəliliyin azalması (Abbasov İ.M. 2013: s.449).

Sənayedə resursların idarə edilməsinin səmərəliliyi istehsalda yeni texnologiya və texnologiyaların tətbiqinə, sənayenin tələblərinə uyğun maşın və avadanlıqlarla təmin olunmasına müsbət təsir göstərir.

Qeyd edildiyi kimi, təhlildə Fond Gəlir İndeksi və Fond Tutumu İndeksindən istifadə edilir. Fondun gəlir səviyyəsi adambaşına düşən əsas vəsaitlərin istehsalını əks etdirdiyi halda, fondun gücü aktivlərin payına düşən əsas vəsaiti əks etdirir.

Bu iki göstəricidən əlavə, fəaliyyətin təhlili zamanı əmək silahlarının səviyyəsi, mövcud aktivlərin gəlirlilik marjası, avadanlıqlardan istifadə səviyyəsi və digər bu kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Auditor təfərrüatlı, dərin və inteqrasiya olunmuş yük əmsallarından istifadə edərək performans təhlili zamanı maşın, avadanlıq və mexanizmlərin səmərəliliyini diqqətlə qiymətləndirməlidir.

Ticarət münasibətləri şəraitində kapital məsrəflərinin maliyyə səmərəliliyi firmanın maliyyə-maliyyə fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Elmi və texnoloji nailiyyətlərin istehsalda istifadəsi baxımından birbaşa məsrəflər əmək ekspertizasının səviyyəsini, resursların çatışmazlığını, təmərküzləşməni, istehsalın sürətini, idarəetmənin səmərəliliyini və digər bu kimi məsələləri əks etdirir. Bugünkü şəraitdə şirkətin fəaliyyəti təkcə mənfəətin miqdarından deyil, həm də mənfəətin keyfiyyətindən asılıdır.

Mənfəət olan bu məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyin əsas yolu qənaətlə rəqabət apara bilən məhsul yaratmaqdır. Buna görə də, xərclərin təhlili vasitəsilə performans nəzarəti idarə etmək şirkətin səmərəliliyi üçün vacibdir. Əməliyyat xərclərini təhlil edərkən auditor büdcə prosesinə diqqət yetirməlidir. Çünki performans təhlili bu sistemlərdəki fərqləri aşkar etməli və onları nəzərə almalıdır.

Əməliyyat məsrəflərinin təhlilində məsrəflərin azaldılması üçün hazırlanmış smetalarda deyil, məsrəf vahidlərində məsrəf meyilləri öyrənilməli və kənarlaşmaların səbəbləri aydınlaşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istismar xərclərinin təhlili zamanı tullantıların baş vermə halları, dəymiş ziyanın miqdarı nəzərə alınmalıdır. Əks halda, sorğunun nəticələri düzgün qərar qəbul etməyə imkan verməyəcək.

Hal-hazırda, əldə edildikdən sonra biznes məlumatlarında dəyişikliklər istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə təsir edən yeni qeyri-ənənəvi amillərin, o cümlədən onun statusunun təsiri ilə əlaqədardır.

Başqa sözlə desək, bugünkü liberal sektorlarda firmalar (sənayelər) və qurumlar ilk növbədə məqsədlərinə çatmaq üçün lazım olan resursları nə dərəcədə təmin etdiklərini, eyni zamanda istehsal prosesini və biznes imkanlarını nəzərə almalıdırlar.

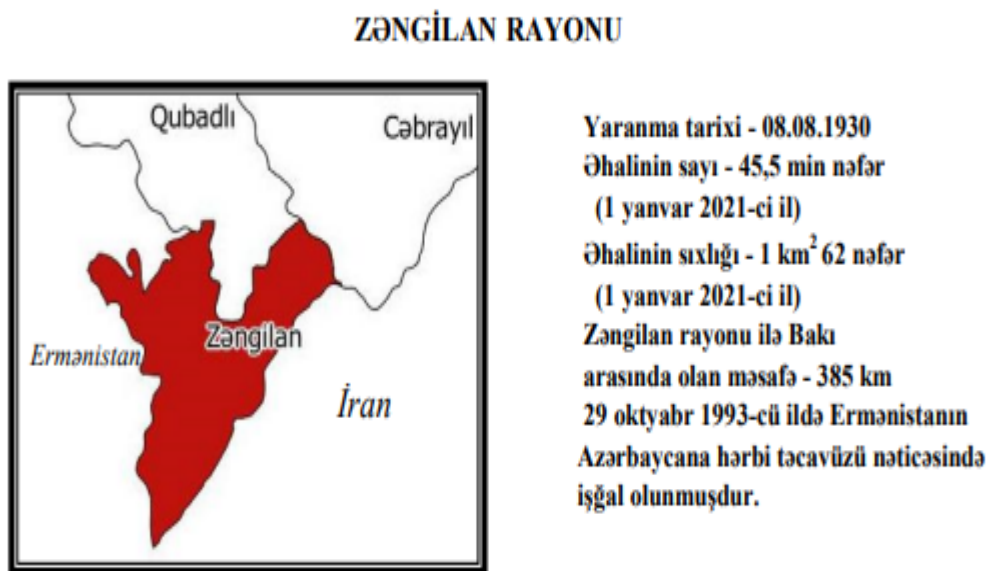
Yəni indiki şəraitdə müəssisənin resurslarından əvvəlki mal çeşidləri ilə nə dərəcədə istifadə olunduğunu və onların müəssisənin tapşırıqlarına uyğunluğunu qiymətləndirmək lazımdır.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ZƏNGİLAN RAYONUN BƏRPA EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsipləri

Zəngilan Azərbaycanın işğal etdiyi sonuncu ərazi idi. 1993-cü il oktyabrın 29-da Ermənistan ordusu Zəngilan və Rusiyanın dəstəyini qazandı. 1988-ci ildən 1993-cü ilin noyabrına kimi Zəngilan düşmən qarşısında baş əyməkdən boyun qaçıraraq işğal olunmuş sonuncu ərazi olub. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq təşkilatların müzakirəsində, s.8).

Şəkil 12: Zəngilan rayonu ümumi məlumat

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/regions/?lang=en>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Zəngilan şimaldan Qubadlı, şərqdən Cəbrayıl, cənubdan İran İslam Respublikası, qərbdən Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəd olan inzibati rayon kimi yaradılmışdır.

Bakı-Culfa-Naxçıvan dəmir yolunun üzərində yerləşən bu ərazi böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. 707 kvadrat mil ərazini əhatə edir və 35.000-dən çox əhalisi var. Yerli iqtisadiyyatın əsasını əkinçilik, paxlalı bitkilər, tütünçülük və heyvandarlıq təşkil edir. Birləşməyə qədər 83 şəhər, qəsəbə və kəndi özündə

birləşdirən Zəngilanda 9 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 19 ibtidai məktəb, 15 orta məktəb, peşə və musiqi məktəbi, 35 kitabxana, 8 mədəniyyət evi, 23 klub və 22 kinoteatr var idi.

Peşənin tarixindən bu günə qədər yerli infrastruktur talan və sui-istifadə nəticəsində dağıdılıb və ya sıfıra enib.

Beynəlxalq aləmin 30 il ərzində bacarmadığını Müzəffər ali baş komandanlıq etdiyi Azərbaycan ordusu qısa müddətdə əraziləri işğaldan azad etməyə müvəffəq oldu. General İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi qalib Azərbaycan ordusuna qarşı 44 günlük müqavimət nəticəsində şəhərlərimizi, kəndlərimizi, ölkəmizi işğaldan azad etmək həm dövlətin, həm də zəhmətkeşlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Zəngilan rayonu isə 20 oktyabr 2020-ci ildə işğaldan azad edilmişdir. İşğaldan azad olunmuş rayonların faydalı qazıntılarla zəngin olmasını, kənd təsərrüfatının və turizmin inkişafı üçün yüksək potensialın mövcudluğunu, habelə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı üçün münbit şəraitin mövcudluğunu nəzərə alaraq həmin ərazilərdə infrastrukturun qurulması, tikinti, abadlıq işlərinin aparılması, biznes mühitinin formalaşdırılması, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək göstərilməsi istiqamətində işlər aparılmalı, yeni layihələr hazırlanmalıdır (Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 29 yanvar 2019-cu il).

İşğaldan azad edilən ərazilərdə mövcud iqtisadi resursların – təbii ehtiyatların və sərvətlərin qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdəndir. Fikrimizcə, həmin bölgələrə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq və sahibkarları bu ərazilərə istiqamətləndirmək üçün təşviqedicə vergi və gömrük siyasəti dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

İşğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonunda iqlim resurslarının zənginliyi nəticəsində məhsuldar torpaqların inkişafı üçün şərait yaradır. Respublikada əkilən torpaq sahələrinin 0.4%-i Zəngilan rayonunun payına düşür

(https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99ngilan_rayonu).

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə məskunlaşan əhalinin iri və xırdabuynuzlu heyvanlarla təmin olunması, arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılması, rayonlara görə

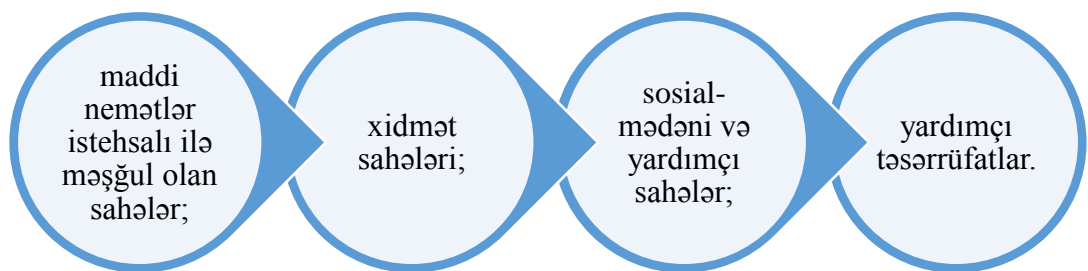
ixtisaslaşmanın əvvəlki təcrübələr nəzərə alınmaqla yenidən dəqiqləşdirilməsi aqrar sahənin inkişafı baxımından atılacaq addımlardır. Bu sahələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı ilk növbədə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə və məşğulluq təhlükəsizliyinə töhfə verəcək, yeni investisiya imkanları yaradacaq və su ehtiyatlarından davamlı istifadə üçün zəmin yaradacaq. Layihə qeyri-neft ixracını artıracaq, daha çox torpaqları əkin dövriyyəsinə cəlb edəcək və əkin sahələrinin daxili su təchizatını yaxşılaşdıracaq.

Azad edilən ərazilərdə “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyaları həyata keçiriləcək. İlk “ağıllı kənd” layihəsi Zəngilan rayonunda həyata keçiriləcək.

Dissertasiya işində işğaldan azad edilmiş regionların timsalında Zəngilan rayonu barədə yuxarıda qeyd edilən ümumi məlumata nəzərən, indi isə rayonun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkili xüsusiyyətləri və prinsiplərinə diqqət yetirək.

Zəngilan rayonu daxilində auditin təşkili zamanı aşağıdakı kateqoriyalar üzrə rayondaxili fəaliyyət sahələrini qruplaşdırmaq olar (Abbasov İ.M. 2007: s.449):

Şəkil 13: Auditin təşkili zamanı rayondaxili qruplaşdırılmış fəaliyyət sahələri

Mənbə: Abbasov İ.M. 2007: s.530, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İstehsal sektoruna fiziki sahə ilə birbaşa bağlı olan sənaye istehsalı, kənd təsərrüfatı istehsalı, emal və s.

Xidmət sektoruna fiziki məhsulların istehsalı ilə bilavasitə iştirak etməyən, lakin istehsal prosesinə birbaşa təsir göstərən, o cümlədən rabitə, nəqliyyat, ictimai iaşə, məişət xidməti və digər bu kimi fəaliyyət sahələri daxildir.

Sosial-mədəni və yardımçı sektorlara elm, təhsil, səhiyyə, eləcə də ümumi milli iqtisadiyyata xidmət edən köməkçi sektorlar daxildir. Bu ərazilər bölünür. Məsələn, sənaye istehsalı, ağır sənaye, yüngül sənaye və kənd təsərrüfatı heyvandarlığı, bitkiçilik, tərəvəzçilik, quşçuluq və digər sənaye sahələrinə bölünürlər.

Göründüyü kimi, Zəngilan əyalətində yuxarıda qeyd olunan strateji ərazilər əyalətlər daxilində özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müxtəlif nümunələri də yaradır. Buna görə də, əyalətlərarası auditlər tərtib edilərkən yoxlamanın ümumi prinsiplərinə əlavə olaraq, xüsusi daxili və qurumlararası spesifik şərtlər nəzərə alınmalıdır. Çünki hər bir təsərrüfat bölməsinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər bu spesifik xüsusiyyətlərlə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, bağlılıq və mülkiyyətin xarakteri, şirkətlərdə mühasibat uçotu funksiyalarının təşkili, daxili nəzarət sistemi də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan monitoring aparılarkən hər bir müəssisənin bu və ya digər məsələ ilə bağlı fərdi fəaliyyətə ehtiyacı var (Abbasov İ.M. 2007: s.449-450).

Zəngilan ərazisində audit aparılarkən bütün sahələrə sistemli yanaşmaq olmaz, hər bir sahənin vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Əks halda, audit nəticəsində hazırlanmış yekun hesabatlarda verilən tövsiyələr qərəzli olacaq və gözlənilən effekti verməyəcək.

Alınandan sonra yerli səviyyədə tikinti-quraşdırma işləri aparılır və hazırda davam etdirilir. Bu səbəbdən tikinti və reabilitasiya layihələrinin planlaşdırılmasının spesifikasiyinə və prinsiplərinə ciddi şəkildə riayət edilməlidir.

Post-müstəmləkə dövründə yaşayış və tikinti regional yenidənqurma baxımından ölkəmizin hazırkı iqtisadi bazasına malik olduğu sahələrdən biridir. Zəngilan rayonunun sağlamlaşdırılması proqramında audit bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun müasir obyektlərin tikintisi üçün beynəlxalq standartlara uyğun texniki avadanlıqların təşkilinə geniş yer ayırır. Burada gözlənilən irimiqyaslı

layihənin həyata keçirilməsində ictimaiyyətin, eləcə də yerli və xarici özəl və qarışıq tikinti şirkətlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Tikintiyə baxış xüsusi diqqət tələb edən sahədir. Çünki tikinti layihəsi böyük, möhkəm strukturudur. Kompleksdə müstəqil tikinti və tikinti idarələri ilə yanaşı, müvafiq şöbələr, batalyonlar, yardımçı sahələr, mühərrik istehsalı və texniki xidmət sahələri, müxtəlif istehsalat obyektləri var. Quruluşun bu qədər möhkəm olması tikinti və tikinti xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Buna görə də, audit planlaşdırarkən, tikinti şirkətinin siyasətini və tikinti və tikinti işləri üçün xüsusi təlimatları bilmək vacibdir.

Hər bir tikinti layihəsinin öz xüsusiyyətləri var, məsələn, kommunal xidmətlər və ya obyektlərin tikintisi və bir yerdən yanaşmaq olmaz. Bununla belə, auditin aparılmasına gəldikdə, praktiki şəkildə həll edilə bilən problemlər var. Bu meyarlar tikinti şirkətindən tikinti işlərinin aparılmasını, tikinti və tikinti işlərinin uçot sənədlərinin hazırlanmasını və müvafiq xərclərin smetaya daxil edilməsini, müqavilələrin icrasını və texniki il planına uyğun olaraq tikinti sərmayəsinə dair göstərişlərin verilməsini tələb edir. , Tikinti-quraşdırma işləri. Layihənin dəyərinin və faktiki həcmnin müəyyən edilməsi (Abbasov İ.M. 2007: s.450-451).

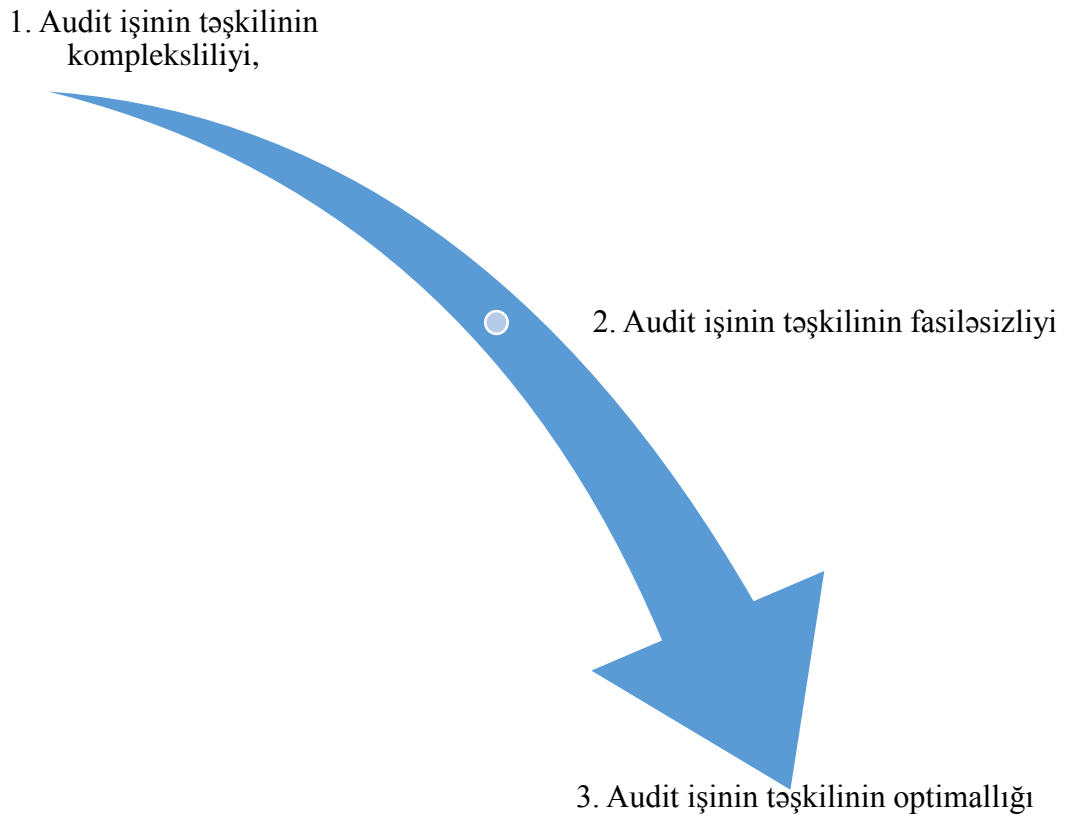
Digər yerlərdə isə Zəngilan ərazisinin bərpasında yaradılacaq obyektlərin əsas mülkiyyət və təşkilati xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün ticarət, ictimai restoranların auditini aparılarkən üç əsas məsələ ortaya çıxır - dövriyyə, satış gəlirləri və gediş-gəliş, malların balansı.

Pərakəndə və ictimai ərzaq mağazalarında aparılan əməliyyatlar təhlil edilərkən, ilkin sənədlərdə malların və materialların qəbulu haqqında orijinal sənədlərin, mədaxil sorğu qeydlərinin (toxumların, qaimələrin) düzgün tərtib edilməsinə riayət edilməlidir. Müvafiq tələblər Bütün mülahizələr, malların düzgün sayına / qeydinə görə mallar, qiymət, ümumi inventarda alınmış malların qəbulu, inventar hesabının aylar üzrə tənzimlənməsi, malların xaric edilməsinin düzgün qeydi, qanuni hüquqların mövcudluğu, uyğunluq və digər siyasət və sənədlər. Ticarət və ictimai iaşə fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili bu sahədə audit aparılan elementlərdən biridir (Abbasov İ.M. 2007: s.453).

Qeyd edək ki, Zəngilan ərazisinin bərpaşında ümumi ölçmə xarakteristikası ilə yanaşı, hər bir fəaliyyət növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da rayonun bərpaşının audit layihəsində nəzərə alınmalıdır.

Audit planının kontekstində bərpa prosesi ilə bağlı rayonların reabilitasiyası zamanı aşağıdakı audit prinsiplərinə əməl edilməlidir (Abbasov İ.M. 2007: s.117):

Şəkil 14: Auditin prinsipləri

Mənbə: Abbasov İ.M. 2007: s.530, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dürüslük prinsipi ümumi planın, proqramın və digər əməliyyat proseslərinin bütün aspektlərinin əməliyyatların və fəaliyyətlərin ilkin dizaynından bir-biri ilə əlaqəli olmasını nəzərdə tutur.

Audit planının fasiləsizliyi prinsipi biznes qurumları səviyyəsində davamlı planlaşdırma və monitoring prosesinə aiddir, bu işə o deməkdir ki, audit planının bütün aspektləri yoxlanılmalıdır ki, yekun nəticələr həmişə bir-biri ilə əlaqəli olsun.

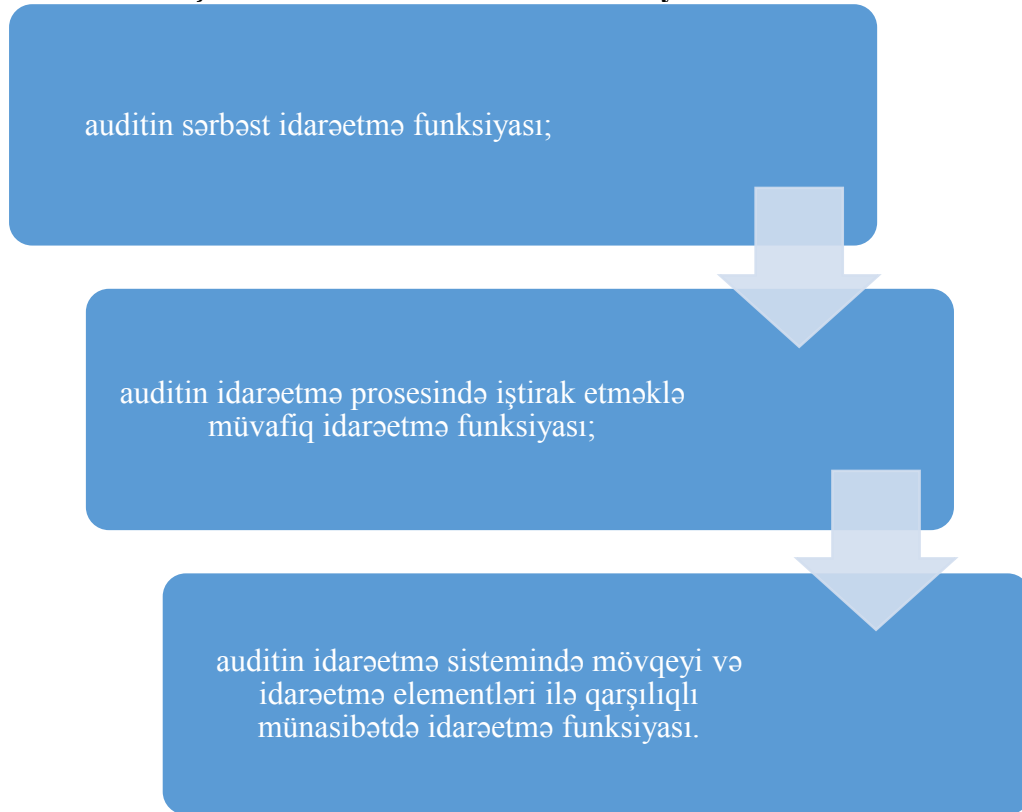
Audit təşkilati şəraitdə optimallıq prinsipini qiymətləndirməzdən əvvəl ən yaxşı audit siyasəti variantlarını seçmək üçün ilkin şərtidir.

3.2. İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun bərpa edilməsi prosesində auditin təşkilinin idarə edilməsi

Bilirlər ki, “məsuliyyət” sözünün prinsipial mənası yoxdur. Onun əhəmiyyəti və məzmunu yalnız rəhbərliklə ünsiyyətdə, xüsusən də maliyyə nəzarəti prosesində ifadə oluna bilər. Mövcud ənənəyə görə idarəetmə prosesində idarəetmə işi iki şəkildə - obyektiv və subyektiv şəkildə müəyyən edilir. İstehsalın elmi-texniki hazırlığının səviyyəsi, əsas istehsal vahidləri və xidmətləri, məhsulun keyfiyyəti, əmək və əmək haqqı, kadrlar, maliyyə-kredit və digər inzibati aspektlər diqqət mərkəzində olacaqdır. İdarəetmə predmeti idarəetmə fəaliyyətinin idarəetmə prosesində hər birinin öz funksional roluna malik olan həmin növlərə bölünməsinə əsaslanır. İnzibati tapşırıqların təsnifatı ayrı-ayrı tapşırıqların müxtəlif variantlara görə qruplaşdırılmasına görə müxtəlif məzmun və ya adlara malik ola bilər. Bununla belə, nəzarət ümumiyyətlə idarəetmə ölçüsü kimi qəbul edilir. Çünki planlaşdırma, uçot, təhlil, tənziqləmə formasında idarəetmə həm də ümumi və xüsusilə inzibati funksiyalara malikdir. Audit işinin çox hissəsi onun nəzarət və audit işində ifadə oluna bilər. Beləliklə, audit bazar iqtisadi münasibətlərinin və liberal iqtisadi şəraitin eksperti və müstəqil auditoru olsa da, iqtisadi siyasətə nəzarət etməklə və dövlət planlaşdırmasında bütün tədbirlərin səmərəliliyini göstərməklə idarəetmənin əsas prinsipi olan cavab funksiyasını yerinə yetirir. .

Ümumiyyətlə, auditin məzmununa üç aspektdən baxmaq olar (Abbasov İ.M. 2007: s.117):

Şəkil 15: Auditin idarəetmə funksiyasının məzmunu

Mənbə: Abbasov İ.M. 2007: s.530, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

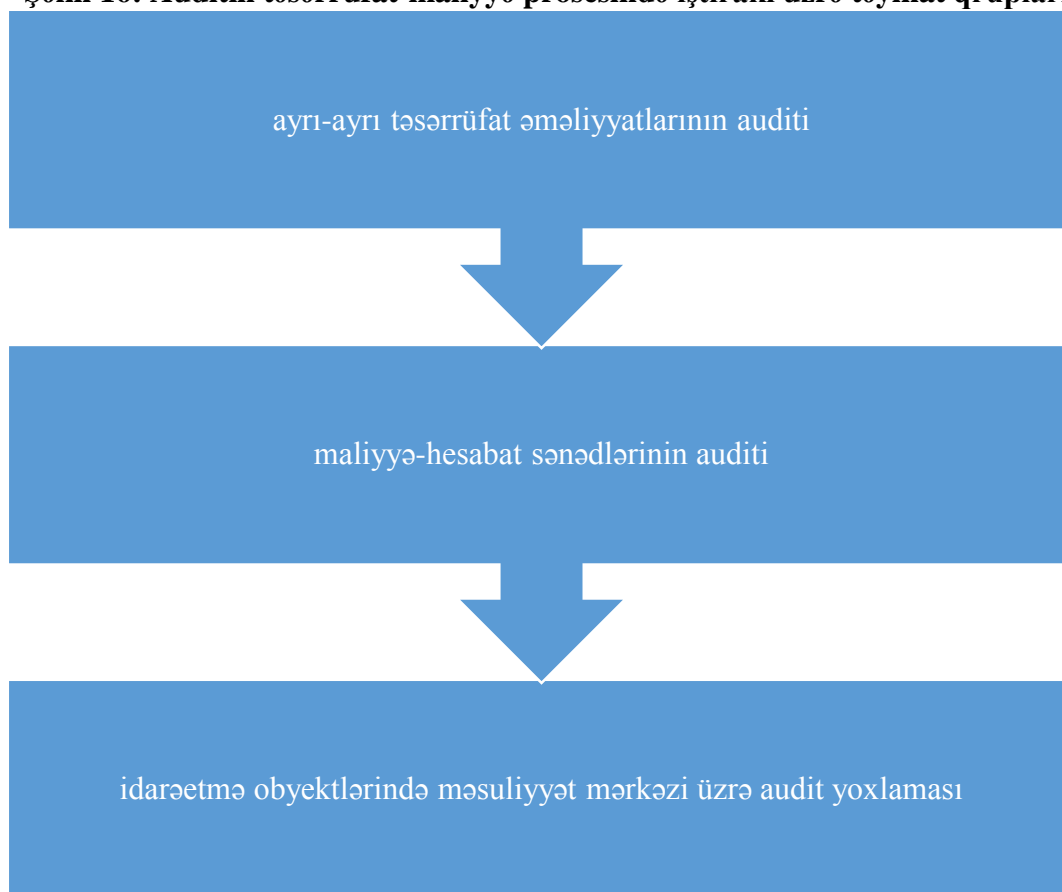
Maliyyə-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasını və müstəqil yoxlanılmasını nəzərdə tutan audit maliyyə və mühasibat uçotu sənədlərini yoxlayır, bütün təşkilatın (şirkətin) idarəetmə strukturunu və strukturunu öyrənir, ona münasibətini müəyyən edir. Sonra təsərrüfat səmərəliliyinə təsir edən daxili və xarici amilləri qiymətləndirmək üçün çərçivə hazırlayır. Audit maliyyə planının yerinə yetirilməsinə baxır və bu prosesdə tədbirlərin həyata keçirilməsində daxili nəzarətin səviyyəsini qiymətləndirir, bütün əməliyyatların mənfi və müsbət fərqlərini ümumiləşdirir və zəruri hallarda müvafiq tədbirlərlə fəaliyyət istiqamətlərinə təsir göstərir.

Beləliklə, audit şirkətin maliyyə və maliyyə fəaliyyətindən, yəni qərarlardan, əməllərin icrasından, sahibkara, menecerə faktiki məlumatların verilməsindən maraqlı tərəflərə keçid təmin edir və birbaşa rəhbərlik kimi çıxış edir.

Audit qurumunun audit işinin fərqli xüsusiyyəti onun ümumi audit prosesində müntəzəm iştirakıdır. Yəni, audit maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin tədqiqi və ümumiləşdirilməsi ilə yanaşı, müxtəlif məqsədlər üçün idarəetmənin bütün

aspektlərini əhatə edir. Bütün hallarda maliyyə və maliyyə sistemlərində auditin iştirakı obyektiv olaraq üç kateqoriyaya bölünür:

Şəkil 16: Auditin təsərrüfat-maliyyə prosesində iştirakı üzrə təyinat qrupları

Mənbə: Abbasov İ.M. 2007: s.530, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Maliyyə fəaliyyətləri siyahısının məqsədi maliyyə sisteminin bu və ya digər sahəsində iştirak etməklə maliyyə sisteminin effektivliyini və səmərəliliyini qiymətləndirməkdir (Abbasov İ.M. 2013: s.25-26).

Audit maliyyə sisteminin möhkəmliyinə bilavasitə təsir göstərir, sənəddə hər bir subyektin nəzərdən keçirilməsi nəticəsində hər bir maliyyə sektorunun cari vəziyyəti təsvir olunur.

Təsərrüfat-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində icazə verilən nəticələrin aradan qaldırılması, məsələn, komponentin istehsalı, onun sahəyə nəzarət prosesinə cəlb edilməsi, zavod rəhbərindən asılı olaraq, öz yekun nəticələrindən və tövsiyələrindən istifadə etməyə davam edir. Ayrı-ayrı əməliyyatların nəzərdən keçirilməsi və bu əməliyyatların effektivliyinin təhlili maliyyə hesabatlarının və digər məsələlərin

təhlilindən daha mürəkkəb işdir. Fərdi maliyyə əməliyyatları çox vaxt ümumi tətbiq olunan meyarlardan kənarında olduğundan, onlar müntəzəm iqtisadi siyasətlərə və digər meyarlara, habelə qanunlara, qərarlara, təlimatlara və digər prinsiplərə əsaslanan siyasət sənədlərinə əsaslanmalıdır.

Maliyyə və mühasibat uçotu sənədlərinin təhlili maliyyə və mühasibat uçotu sənədləri əsasında maliyyə və maliyyə əməliyyatlarının tarixi təhlili yolu ilə gələcək inkişafın əsasını təşkil edir.

Ümumiyyətlə, bu və ya digər orqanın idarə edilməsinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi auditin nəticəsi və yekun mərhələsi hesab oluna bilər. Bu prosesdə audit hökumətin qərar və sərəncamlarını bütün hallarda balanslaşdırılmış şəkildə qiymətləndirir (Abbasov İ.M. 2013: s.25-26).

Son illərdə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ərazilərin mərkəzsizləşdirilməsi ilə müasir dünya iqtisadiyyatı kəskin şəkildə dəyişdi.

Müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq auditin tərtibi və aparılması təcrübəsinin müstəqil xüsusiyyətləri vardır. Audit milli xüsusiyyətləri, milli siyasət xüsusiyyətlərini və iqtisadi inkişaf səviyyəsini nəzərə alır. Eynilə, Zəngilan Rayon Reabilitasiya Proqramının planlaşdırma auditində beynəlxalq təcrübədə auditin inkişaf tendensiyalarının öyrənilməsi bu rayonda mühüm infrastrukturun inkişafı üçün vacibdir.

Zəngilan icmasının reabilitasiyası prosesində auditlərin layihələndirilməsində və əlaqələndirilməsində beynəlxalq audit orqanları və institutlarının rolu mühümdür. Bu beynəlxalq qurumlar audit sahəsində siyasət sənədləri və standartları hazırlayır, onlara vaxtaşırı əlavə və dəyişikliklər edir, praktiki audit təcrübəsi üçün təlimatlar müəyyən edir. Bu şirkətlərin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası kimi bazara yenidən qədəm qoymuş və qısa müddət ərzində inkişaf etməyə başlayan bir ölkə üçün çox önəmlidir.

Audit həmişə maliyyə şəffaflığının və ədalətliliyin təmin edilməsində mühüm alət olub və səhmdarlar öz korporasiyaları üzərində nəzarətə malikdirlər. Bu gün iqtisadi və maliyyə fəaliyyətlərində şəffaflıq həm hüquqi, həm də korporativ peşə sahibləri üçün vacibdir. Nəticə etibarlı ilə maliyyə sektorumuzda qəbul edilmiş yeni

qaydalara riayət edilməsi bir çox çətinliklər yaradır və bu problemlərin səmərəli həlli üçün auditorların xidmətlərindən istifadə etmək olar. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində audit sektorunun rolu xüsusi qiymətləndirilib, xidmət sektoru mülki biznes münasibətlərinin inkişafı və şəffaflığının təmin edilməsi üçün əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi tanınıb.

Fikrimizcə, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş rayonlarda, eləcə də Zəngilan rayonunda aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar qısa müddət ərzində müasir tələblərə cavab verən müstəqil uçot sisteminin yaradılması gözlənilir.

Ölkəmizdə auditin inkişafının iki əsas istiqaməti var: birincisi, auditin sahibkarlıq fəaliyyətinin bir forması kimi müasir tələblər baxımından tənzimlənməsi və inkişafı və bu sahədə normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi; İkincisi, biznes yönümlü auditlərin aparılması üçün tədbirlərin görülməsi və həyata keçirilməsi.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərin maliyyə hesabatlarının şəffaflığının təmin edilməsi milli iqtisadiyyata investisiyaların artırılması, aparıcı maliyyə institutlarının milli maliyyə bazarına investisiya yatırılması və qabaqcıl Azərbaycan şirkətlərinin inkişaf etmiş bazarlarda global iqtisadiyyata çıxışı üçün əsasdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün auditor təşkilatının rəhbərliyi effektiv olmalı və eyni qaydalara uyğun tənzimlənməlidir. Bu zaman Azərbaycan Dövlət Statistika İdarəsinin qərarında beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi nəzərə alınmalıdır. 30 dekabr 2009-cu il tarixli bu qərara əsasən, 1 yanvar 2010-cu il tarixinə müstəqil auditorlar və mühasibat orqanları tərəfindən beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi müəyyən edilmişdir. Ümumi beynəlxalq audit standartlarından istifadə auditin keyfiyyətini, eləcə də auditor fəaliyyətini yaxşılaşdırır.

İcmanın maarifləndirilməsi və inkişafı üçün bütün sektorlarda BMHS-ə tam keçidi təmin etmək üçün tərک edilmiş ərazilərin reabilitasiya proqramında, eləcə də Zəngilan vilayətində reabilitasiya proqramında təkmilləşdirilmiş maliyyə idarəçiliyi və korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirləri. Mühasiblər, auditin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla kapitalın dəyərini artırmaq lazımdır.

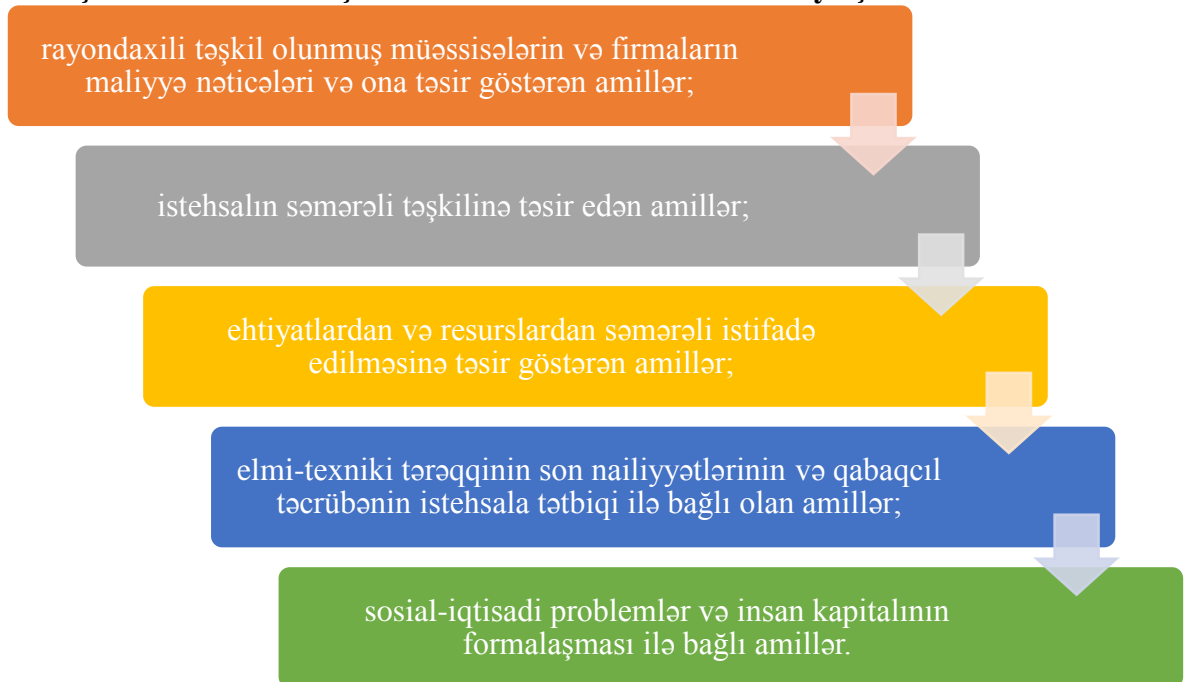

Mövcud şəraitdə Zəngilan vilayətində auditor təşkilatının rəhbərliyində yığım prosesində müəyyən edilmiş problemlərin həlli üçün audit sisteminin yenidən nəzərdən keçirilməsi və müasir tələblərə uyğun qurulmasının davam etdirilməsi vacibdir.

Azad Zəngilan rayonunun abadlaşdırılması prosesində audit nəzarəti təkcə rayondakı şirkət və müəssisələrin maliyyə hesabatlarına baxmaqla məhdudlaşmamalıdır. O, həmçinin komandanın psixoloji iqlimi müəyyən etmə üsullarını ümumiləşdirməli, mövcud vəziyyəti təhlil etməli, gələcək inkişafı proqnozlaşdırmalı, yeni kontekstlərdə yeni xüsusiyyətlər və layihədən sonrakı tətbiqləri müzakirə etməli, mövcud elmi və texnoloji nailiyyətlər və qabaqcıl təcrübələr istehsalatda işləyəcək. Sosial problemlərin həllinin yeni modelinin hazırlanması və tətbiqi üçün praktiki təklif təqdim etmək. Bütün bu proseslər, axınlar və nəticələr müxtəlif amillərlə bağlıdır (Abbasov İ.M. 2007: s.25).

Fikrimizcə, Zəngilan muxtar vilayətinin dirçəldilməsi prosesində təftiş komissiyasının rəhbərliyində audit fəaliyyəti üçün aşağıdakıların toplanaraq təşkili məqsədəuyğun olardı (Abbasov İ.M. 2007: s.26):

Şəkil 17: Auditin təşkilinin idarə edilməsi zamanı ortaya çıxan amillər

Mənbə: Abbasov İ.M. 2007: s.530, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra məcburi köçkün olmuş Zəngilan ərazisinin yenidən qurulması prosesində auditə nəzarət etmək üçün real investisiyaların həcmi artırılmalı, tikinti şirkətlərinə dövlət subsidiyaları verilməli və bunun azaldılması üçün layihələrin xüsusi monitorinqi aparılmalıdır. sahə. İdxaldan asılılıq.

Ümumilikdə, çıxarılan Zəngilan ərazisinin reabilitasiyası prosesində auditor təşkilatının idarəetməsini təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı təlimatların hazırlanması zəruridir:

Auditin könüllü iştirakını və müvafiq xidmətlərin göstərilməsini artırmaq üçün müvafiq tədbirlər görmək;

Regionun milli iqtisadiyyatının əsas sahələrində, o cümlədən turizm, informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və digər əsas sektorlar üzrə fəaliyyətin auditini;

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İkinci Qarabağ münaqişəsindən sonra işğaldan azad edilmiş Cəngilan ərazisinin abadlaşdırılması prosesində audit prosesinin elementlərinin öyrənilməsi və monitorinqi indi daha aktualdır. Cəngilan rayonunun abadlaşdırılması ilə rayon əməliyyatlarında audit prosesinin əlaqələndirilməsi və nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Mövcud qanunun tələbinə görə, əməliyyat auditini sahəsinin icarəyə verilməsi korporativ maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməsində öz əksini tapır. Cəngilan rayonunda auditin vəziyyəti və idarəetmə sistemi beynəlxalq təcrübə və standartlara uyğun olaraq davamlı olaraq təkmilləşdirilməli, maliyyə idarəetmə sisteminin əsas vasitələrindən biri auditor peşəsinin maliyyə sərəhədlərinin genişləndirilməsi və auditin keyfiyyətinin davamlı olaraq yüksəldilməsi olmalıdır.

Şəffaflıq müharibədən əvvəlki şərtlərlə müharibədən sonrakı iqtisadiyyatın ilk növbədə üzləşməli olduğu problemlər arasında xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Müharibədən əvvəlki dövrdə yerli xərclərin səmərəliliyini təmin etmək, təkmil iqtisadi planlaşdırma sistemini inkişaf etdirmək, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində səmərəli idarəetmə yaratmaq lazım idi. Bu problemin həllində müasir idarəetmə forması olan dövlət auditinin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Dövlət auditini ilə yanaşı, idarəçilik və dövlət idarəçiliyinin qeyri-hökumət mexanizmlərindən də istifadə edilməlidir. Milli hökumət olaraq iş adamlarının milli assosiasiyalarının imtiyazlarından geniş istifadə edilməlidir. Çünki biznes subyektləri maliyyə sisteminin fəal iştirakçısı kimi iqtisadiyyatın səmərəliliyində maraqlıdırlar. Bu resursların düzgün istifadəsində şəffaflığın təmin edilməsində də maraq var. Beləliklə, hər üç idarəetmə növü həyata keçirildikdən sonra əyalət iqtisadiyyatı şəffaflaşır və korrupsiyanın miqyası azalır.

Azərbaycan Respublikasının global iqtisadiyyata inteqrasiyası, o cümlədən mühasiblərin Beynəlxalq Mühasibat Uçotu İttifaqına (IFAC) daxil olması və üzvlükdən irəli gələn öhdəliklər hüquqi baza və mühasibat uçotu sistemində islahatların aparılmasını tələb edir. Azərbaycanda.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra zəbt olunmuş Cəngilan ərazisinin reabilitasiyası prosesində audit qanunvericiliyinə əsasən auditin tənzimlənməsi tendensiyalarının öyrənilməsi və idarə edilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə nəzərə alınmalıdır:

- Regional Audit Assosiasiyasının yaradılması;
- Auditor hesabatı və hesabatla bağlı müddəalar;
- Auditorun hüquqları, vəzifələri və məsuliyyətləri;
- Qanunda audit altında olan maddələrin müəyyən edilməsi;
- Audit məhdudiyyətlərinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Audit, Qanunvericilik və normativ sənədlər”, IX cild, 2018.
2. “Audit, Qanunvericilik və normativ sənədlər”, VI cild, B., “Nağıl evi”, 2011, 272 səh.
3. “Audit, Qanunvericilik və normativ sənədlər”, VII cild, B., “Nağıl evi”, 2013, 215 səh.
4. “Audit, Qanunvericilik və normativ sənədlər”, VIII cild, 2016.
5. “AUDİT” Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Yenidən işlənmiş və tamamlanmış ikinci nəşri, B., Azərneşr, 2011, 504 səh.
6. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1994.
7. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi barədə”, AR Qanunu, Bakı, 2011
8. “Auditorun peşə məsuliyyətinin sığortası haqqında”, AR Qanunu, Bakı, 2007.
9. “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında”, Əsasnamə, Bakı, 1995.
10. “Azərbaycanın milli audit standartları”, Tərtib edən: Qəşəm Bayramov, B., “Nağıl evi”, 2004, 338 səh.
11. “Daxili Audit haqqında” AR Qanunu, Bakı, 2007.
12. “Daxili audit: reallıqlar və perspektivlər” (beynəlxalq konfransın materialları), B., “Nağıl evi”, 2012, 90 səh.
13. Abbasov İ.M. (1999), “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”, monoqrafiya, Bakı, Elm, 100 səh.
14. Abbasov İ.M. “Audit / Dərslik, Bakı, Bakı Biznes Universiteti, 2013, səh.441-442.

15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin PREZİDENT KİTABXANASI, Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq təşkilatların müzakirəsində, II FƏSİL, link: <https://files.preslib.az/site/karabakh/gl2.pdf>

16. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Bakı şəhəri, 29 yanvar 2019-cu il.

17. Bayramov İ., Rəhimov V. (2018), “Auditin aparılması və sənədləşdirilməsinə dair təlimat”, Bakı, Elm, 410 səh.

18. Bədəlov Q.A. (2012), “Auditin əsasları”, Bakı, Qanun, 155 səh.

19. Hacıyev F.Ş., Əliyev Ş.H. (2011), “Audit” dərslik, Bakı, Elm, 201 səh.

20. Hacıyev R.Ş., Sebzəliyev S.M. (2003), “Auditin əsasları”, Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 233 səh.

21. İbadoğlu Q., Kazımov R. (2009), “Audit işi, Nəzəriyyə və praktika”, Bakı, Qanun, 152 səh.

22. Novruzov V.T. (2011), “Audit” dərslik, Bakı, Elm, 201 səh.

23. Rzayev Q.R. (2006), “Mühasibat uçotu və audit”, Dərslik, Bakı, Qanun, 393 səh.

24. Uğur, Xalq Cəbhəsi, 2012, 30 oktyabr, S.14. link: <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2012/oktyabr/273137.htm>

Türk dilində

1. Duygun K. (2019), “Denetim”, İstanbul, İstanbul universitesi, 145 s.

İnternet resursları

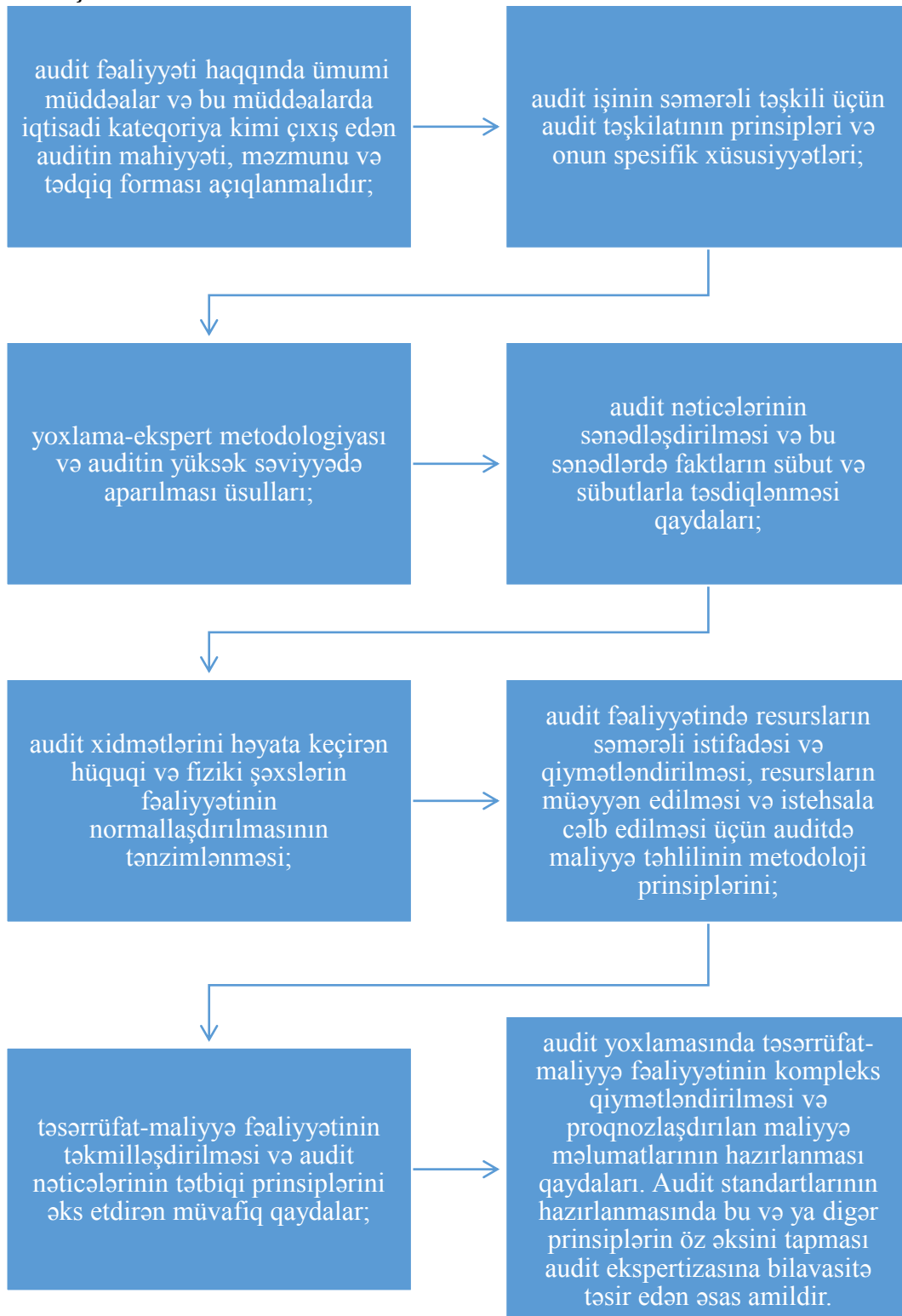
1. <http://www.e-qanun.az/framework/13241>

2. <http://www.e-qanun.az/framework/9236>

3. <https://audit.gov.az/Az/page/46> (Azərbaycan Respublikası Auditorlar palatasının rəsmi sahifəsi)

4. <https://audit.gov.az/Az/page/619>

Şəkil 10: Audit standartlarının hazırlanmasında mühüm və əsas məsələlər

Mənbə: Bədəlov Q.A. 2012: s.155, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2020-ci il üzrə Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri...	48
Cədvəl 2: Zəngilan rayonunun sənayesinin iqtisadi göstəriciləri.....	50

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Auditin xüsusiyyətləri.....	15
Şəkil 2: Müstəqil audit yoxlamasını tələb edən əsas səbəblər.....	17
Şəkil 3: Auditin əhəmiyyətinin ifadə formaları.....	18
Şəkil 4: Daxili auditor vəzifələri.....	25
Şəkil 5: Kənar auditin əsas məqsədləri.....	26
Şəkil 6: Auditor planlaşdırılmasının mərhələləri.....	29
Şəkil 7: Auditor rəyinin formaları.....	31
Şəkil 8: Audit fəaliyyətinin təşkilati formaları.....	33
Şəkil 9: Audit standartlarının altı sahə üzrə təsnifatı.....	43
Şəkil 10: Audit standartlarının hazırlanmasında mühüm və əsas məsələlər.....	71
Şəkil 11: Müəssisə, firma və təsərrüfatlarda aparılan audit prosesində operativ iqtisadi təhlil qarşısında duran vəzifələr.....	46
Şəkil 12: Zəngilan rayonu ümumi məlumat.....	54
Şəkil 13: Auditin təşkili zamanı rayondaxili qruplaşdırılmış fəaliyyət sahələrini.....	56
Şəkil 14: Auditin prinsipləri.....	59
Şəkil 15: Auditin idarəetmə funksiyasının məzmunu.....	61
Şəkil 16: Auditin təsərrüfat-maliyyə prosesində iştirakı üzrə təyinat qrupları.....	62
Şəkil 17: Auditin təşkilinin idarə edilməsi zamanı ortaya çıxan amillər.....	65